

De impact van kerkenvisies in Overijssel

Eindrapport

28 maart 2024

Colofon

Deze publicatie is opgesteld door Impact House – Grant Thornton, in opdracht van de Provincie Overijssel en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en in samenwerking met het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel.

Auteurs

Impact House *(gehele rapportage, met uitzondering van hoofdstuk 3)*

Tom van Mierlo
Manon Peek
Antje Tilstra
Vincent Belgraver

Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel *(hoofdstuk 3)*

Petra Schilders

Meer informatie over deze publicatie

Heeft u vragen naar aanleiding van deze publicatie? Neem dan gerust contact met ons op.

Beeldgebruik

De foto's in deze publicatie zijn afkomstig uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een gedetailleerde bronvermelding vindt u in de bijlage van dit rapport.

Impact House – Grant Thornton

Vincent Belgraver | Manager Sustainability & Impact
vincent.belgraver@nl.gt.com
www.grantthornton.nl

Inhoudsopgave

Samenvatting

pagina 4 – 5

Begrippenlijst

Pagina 6

1. Inleiding

pagina 7 - 8

2. Hoe de evaluatie is uitgevoerd

pagina 9 – 11

3. Stand van zaken van kerkvisietrajecten in Overijssel

pagina 12 - 20

4. De impact van kerkvisies

pagina 21 - 32

5. Conclusie

pagina 33 - 34

6. Aanbevelingen voor meer impact

pagina 35 - 37

7. Bijlagen

pagina 38 - 43

Samenvatting

Over het instrument kerkervisie

In 2019 is het instrument 'kerkervisie' gelanceerd waarmee gemeenten een strategische visie op de toekomst van kerkgebouwen binnen de gemeente of regio opstellen. Het betreft alle kerkgebouwen: monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud, en ongeacht geloof. Een kerkervisie kan bijvoorbeeld helderheid geven over welke gebouwen als kerk blijven fungeren, welke geschikt worden gemaakt voor meervoudig gebruik, of welke gebouwen worden gesloten. Ook kan het gaan over het te doorlopen proces als kerkgebouwen gesloten of verkocht worden. De insteek is dat een kerkervisie tot stand komt in dialoog tussen de gemeente, kerkgemeenschappen, inwoners en erfgoedorganisaties, en dat zij vanuit een gezamenlijke opgave bijdragen aan een toekomstbestendige collectie van kerkgebouwen.

Onderzoek naar de impact van het instrument kerkervisie

Er was tot nu toe nog geen duidelijk beeld van de maatschappelijke impact van het instrument kerkervisie. In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de provincie Overijssel heeft Impact House – Grant Thornton in samenwerking met het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel de impact van het gebruik van het instrument kerkervisie in Overijssel onderzocht. Eerst is op basis van een documentenanalyse in kaart gebracht wat het stadium van de verschillende kerkvisietrajecten in Overijssel is, hoe deze processen grofweg waren ingericht, en wat de globale inhoud van de opgeleverde kerkvisies is. Daarnaast is in zes gemeenten (Borne, Deventer, Enschede, Raalte, Wierden en Zwolle) aan de hand van 29 interviews en een vragenlijst verdiepend impactonderzoek verricht. De interviews zijn gevoerd met direct betrokkenen vanuit de provincie en RCE, ambtenaren die betrokken waren bij kerkvisietrajecten in de zes genoemde gemeenten, vertegenwoordigers van kerkgemeenschappen in deze gemeenten en enkele andere betrokkenen.

De stand van zaken van kerkvisietrajecten in Overijssel

De kerkvisietrajecten in Overijssel bevinden zich in verschillende stadia en de globale inhoud van zowel het proces als het eindproduct (de kerkervisie) varieert sterk. Van de 22 gemeenten die een decentralisatie-uitkering hebben aangevraagd, hebben 19 gemeenten een kerkvisietraject doorlopen, die in 13 gevallen resulteerde in een eindproduct (de kerkervisie).

Van de doorlopen kerkvisietrajecten is de helft uitgevoerd door de gemeente zelf, en bij de andere helft is een extern bureau of ZZP'er betrokken. Bij de kerkvisietrajecten zijn, naast de erfgoedambtenaar(en), doorgaans ook andere domeinen binnen de gemeente betrokken. In bijna alle kerkvisierapporten beschrijven gemeenten hun rol binnen het kerkvisietraject als faciliterend aan kerken en de opgave 'toekomstperspectief voor kerkgebouwen'. De dialoog in de kerkvisietrajecten wordt voornamelijk gevoerd met kerkgemeenschappen. Slechts enkele gemeenten betrekken bij het kerkvisietraject in meer of mindere mate actief andere belanghebbenden uit de samenleving.

Een vast onderdeel van bijna alle kerkvisietrajecten is het in kaart brengen van actuele vraagstukken, behoeften van geloofsgemeenschappen en de staat/huidig gebruik van de kerkgebouwen. Een heel aantal gemeenten neemt in haar kerkvisies een beschrijving op van de ontwikkelingsgeschiedenis van religies en hun geloofsplekken op het gemeentelijk grondgebied. Alle kerkvisierapporten verkennen het toekomstperspectief en oplossingsrichtingen voor religieus erfgoed, maar ze bevatten in veruit de meeste gevallen geen plan van aanpak.

Meer verbinding en het gevoel van een ‘gezamenlijke opgave’ als belangrijkste impact

De belangrijkste impact van kerkvisietrajecten is dat er meer verbinding is ontstaan tussen kerkgemeenschappen onderling enerzijds, en tussen kerkgemeenschappen en gemeenten anderzijds. Zij weten elkaar beter te vinden en gaan ook een meer open gesprek aan met elkaar. Onderwerpen die voorheen taboe waren om met elkaar te bespreken (zoals uitdagingen waarmee kerkgemeenschappen worstelen) worden in kerkvisietrajecten vaak wél besproken. Dit schept niet alleen vertrouwen, maar geeft ook het gevoel van een ‘gezamenlijke opgave’, die door veel kerkgemeenschappen wordt gewaardeerd (maar niet *alle* kerkgemeenschappen even belangrijk vinden). Kerkvisietrajecten hebben in eerste instantie veelal een positief effect op de relatie tussen kerkgemeenschappen en de gemeente, met name in trajecten waarin de gemeente een prominente rol had en zichtbaar was. Vaak ontstond dan een gevoel van vertrouwen. Echter, toegenomen gevoelens van verbinding en een gezamenlijke opgave zijn kwetsbaar en verdwijnen grotendeels weer wanneer aan een kerkvisietraject geen opvolging wordt gegeven (wat regelmatig het geval bleek te zijn).

Ontwikkeling in kennis en handelingsperspectief onder kerkgemeenschappen

Kerkvisietrajecten leiden soms ook tot een waardevolle ontwikkeling in kennis en handelingsperspectief onder kerkgemeenschappen die zij nodig hebben om te kunnen werken aan de toekomstbestendigheid van hun kerkgebouwen. Dit effect treedt vooral op als er themabijeenkomsten zijn georganiseerd, bijvoorbeeld omdat daar expertkennis wordt gedeeld, kerkgemeenschappen ervaringen uitwisselen of gezamenlijk oplossingsrichtingen voor hun uitdagingen bedenken. Dit soort bijeenkomsten zijn echter niet van alle kerkvisietrajecten onderdeel, en de genoemde effecten treden dan ook niet in alle gevallen op. Hier valt dan ook winst te behalen.

Verankering van uitkomsten van de kerkvisietrajecten

Hoewel het document *‘Bouwstenen voor een Kerkvisie. Handreiking 2019’* gemeenten adviseert om gezamenlijke besluiten en afspraken die voortkomen uit een kerkvisietraject te verankeren in beleid, werkafspraken of concrete functies, zijn hiervan nog maar beperkt

voorbeelden gevonden. Soms is het hiervoor nog te vroeg (bijvoorbeeld omdat het kerkvisietraject pas recentelijk is afgerond) of is de wens er wel, maar staat een capaciteitstekort goede verankering in de weg. Meer in het algemeen is de conclusie dat verankering van besluiten en afspraken een belangrijk punt van aandacht is voor de toekomst.

Nog geen veranderingen in de collectie kerkgebouwen door kerkvisietrajecten

Het uiteindelijke doel van het instrument kerkvisie is dat vanuit een gezamenlijke opgave wordt gewerkt aan een toekomstbestendige collectie kerkgebouwen. Uit dit onderzoek is gebleken dat kerkvisietrajecten daaraan op verschillende manieren bijdragen, bijvoorbeeld door meer gesprekken, verbinding en openheid. De vraag die dan nog resteert is of er al concrete veranderingen zijn ontstaan in de collectie kerkgebouwen, mede als gevolg van kerkvisietrajecten. Hiervan zijn geen voorbeelden gevonden, maar wel voorbeelden van processen die in gang zijn gezet en *uiteindelijk* kunnen resulteren in veranderingen in de collectie kerkgebouwen. Dit onderzoek kwam hiervoor mogelijk te vroeg.

Concluderend

Kerkvisietrajecten bieden een goed startpunt om vanuit een gezamenlijke opgave te werken aan een (meer) toekomstbestendige collectie kerkgebouwen. De trajecten bieden een waardevolle basis voor verdere acties en het (verder) versterken van de relatie tussen kerkgemeenschappen en gemeenten in Overijssel. Daarin is het proces belangrijker dan het eindproduct (de kerkvisie). Het succes van kerkvisietrajecten op de langere termijn zal voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van de acties die volgen op het ontwikkelen van een kerkvisie. Vooralsnog blijkt dat de stap van visie naar actie veelal achterwege blijft. Bovendien blijkt uit het onderzoek dat de nieuwe samenwerkingsverbanden en versterkte relaties tussen kerk en gemeente die tijdens het proces ontstaan kwetsbaar zijn en niet vanzelfsprekend behouden blijven. De aanbevelingen aan het eind van dit rapport kunnen helpen om verdere stappen richting de beoogde impact van het instrument kerkvisie te zetten.

Begrippenlijst

Om helderheid te verschaffen over de begrippen die centraal staan in het onderzoek volgt hieronder een begrippenlijst met definities.

Begrip	Toelichting
Betrokkenen	Personen die zijn geïnterviewd voor dit onderzoek.
Gemeenten	Burgerlijke gemeenten. Eenheid van openbaar bestuur.
Kerkgemeenschap	Mensen die betrokken zijn bij de kerkelijke activiteiten en gemeenschappen
Kerkgebouwen	Fysieke structuren bedoeld voor geloofsrituelen en bijeenkomsten, ongeacht religie.
Collectie kerkgebouwen	Alle kerkgebouwen binnen een specifiek gebied: monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud, en ongeacht geloof.
Een kerkvisie(rapport)	Een opgeleverd document dat de visie van een gemeente op (de toekomst van) een collectie kerkgebouwen weergeeft. Eindproduct van een kerkvisietraject.
Het instrument kerkvisie	Een flexibel raamwerk met financiering om gemeenten en kerkgemeenschappen te ondersteunen bij het ontwikkelen van hun visie op kerkgebouwen.
Kerkvisietraject	Het geheel van acties die gemeenten ondernemen en het resulterende einddocument in het kader van kerkvisie.

1. Inleiding

1 | Inleiding

In 2019 is het instrument ‘kerkenvisie’ gelanceerd waarmee gemeenten een strategische visie op de toekomst van kerkgebouwen binnen de gemeente of regio opstellen. Het betreft alle kerkgebouwen: monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud, en ongeacht geloof. Een kerkenvisie kan bijvoorbeeld helderheid geven over welke gebouwen als kerk blijven fungeren, welke geschikt worden gemaakt voor meervoudig gebruik, of welke gebouwen worden gesloten. Ook kan het gaan over het te doorlopen proces als kerkgebouwen gesloten of verkocht worden. De insteek is dat een kerkenvisie tot stand komt in dialoog tussen de gemeente, kerkgemeenschappen, inwoners en erfgoedorganisaties, en dat zij vanuit een gezamenlijke opgave bijdragen aan een toekomstbestendige collectie van kerkgebouwen.

Er was tot nu toe nog geen duidelijk beeld van de maatschappelijke impact van het instrument kerkenvisie. Hier is nog niet eerder onderzoek naar gedaan. De evaluatie die in 2021 is uitgevoerd¹ richtte zich vooral op (de inzet van) het instrument zelf, en ging bijvoorbeeld in op de bekendheid ervan onder gemeentebambtenaren, het verloop van het voorbereidend proces richting het aanvragen van een decentralisatie-uitkering en het proces van opstellen van een kerkenvisie. Op de impact van de inzet van het instrument ging de evaluatie beperkt in.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de provincie Overijssel willen nu meer zicht op de maatschappelijke impact van het instrument kerkenvisie, en concrete handvatten om die impact te vergroten. Deze informatie moet primair dienen als input voor toekomstig beleid over de omgang met kerkgebouwen en een vervolg op de inzet van het instrument kerkenvisie. Daarnaast is deze informatie waardevol voor de verantwoording van het programma Toekomst Religieus Erfgoed en de inzet van het instrument kerkenvisie daarbinnen.

Impact House – Grant Thornton heeft de impact van kerkenvisietrajecten in Overijssel daarom onderzocht. Dit gebeurde in opdracht van RCE en de provincie. In deze evaluatie is allereerst inzichtelijk gemaakt wat het stadium van de verschillende kerkenvisietrajecten in Overijssel is, hoe deze processen grofweg waren ingericht, en wat de globale inhoud van de opgeleverde kerkenvisies is. Daarnaast is in zes gemeenten verdiepend onderzoek gedaan naar de impact van het instrument kerkenvisie, vooral via interviews en een vragenlijst. Daarbij is aandacht besteed aan zowel de impact van het doorlopen proces (zoals de dialogen die hebben plaatsgevonden) als de impact van het eindproduct daarvan.

Dit rapport bevat de uitkomsten van het onderzoek en bestaat naast deze inleiding uit twee inhoudelijke hoofdstukken, een conclusie en een reeks aanbevelingen. In het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 2) beschrijven we hoe het onderzoek is uitgevoerd en staan we stil bij enkele beperkingen. Hoofdstuk 3 geeft inzicht in de stand van zaken van kerkenvisietrajecten in Overijssel, het verloop daarvan en de globale inhoud van de ontwikkelde kerkenvisies. Hoofdstuk 4 gaat vervolgens in op de impact van kerkenvisietrajecten in zes gemeenten waar het onderzoek plaatsvond. Het rapport eindigt met een conclusie (hoofdstuk 5) en aanbevelingen voor meer impact (hoofdstuk 6).

1. Rapportage evaluatie kerkenvisies. De kerkenvisiegemeenten (december 2021).

2. Hoe de evaluatie is uitgevoerd

2 | Hoe de evaluatie is uitgevoerd

Evaluatievragen

Wat is de impact van het gebruik van het instrument kerkenvisie in Overijssel? Dat is de vraag die centraal stond in deze evaluatie. Een brede vraag, die daarom is opgedeeld in vier concretere onderzoeksvragen, waarbij vraag 1 vooral inleidend is en de context schetst, terwijl de vragen 2 tot en met 4 meer de diepte ingaan op het effect van kerkenvisies.

1. In welk stadium bevinden de kerkenvisietrajecten zich en wat is de globale inhoud van zowel het proces als het (eventuele) eindproduct?
2. Wat zijn de effecten van de dialogen die als onderdeel van de kerkenvisietrajecten op gang zijn gebracht?
3. Hebben kerkenvisietrajecten ook bredere aandacht voor (de toekomst van) de collectie kerkgebouwen gegenereerd?
4. Wat is er veranderd in de collectie kerkgebouwen (als gevolg van het de ontwikkelde kerkenvisies)?

Onderzoek in zes gemeenten

Voor de onderzoeksvragen 2 tot en met 4 is onderzoek uitgevoerd in zes gemeenten: Borne, Deventer, Enschede, Raalte, Wierden en Zwolle. Binnen de omvang van dit onderzoek was het niet mogelijk om diepgaand onderzoek in de hele provincie te verrichten. De selectie van deze gemeenten is o.a. gebaseerd op verschillen in stedelijkheid, grootte van de gemeente, mate van secularisatie en wijze van opstellen van de kerkenvisie (wel of niet extern belegd). Ook was het een voorwaarde dat de gemeente al een kerkenvisie had afgerond. De selectie is gemaakt op advies van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel, en afgestemd met de provincie en RCE. Onderzoeksvraag 1 is wel onderzocht op basis van alle gemeenten binnen de provincie.

Dataverzameling en analyse

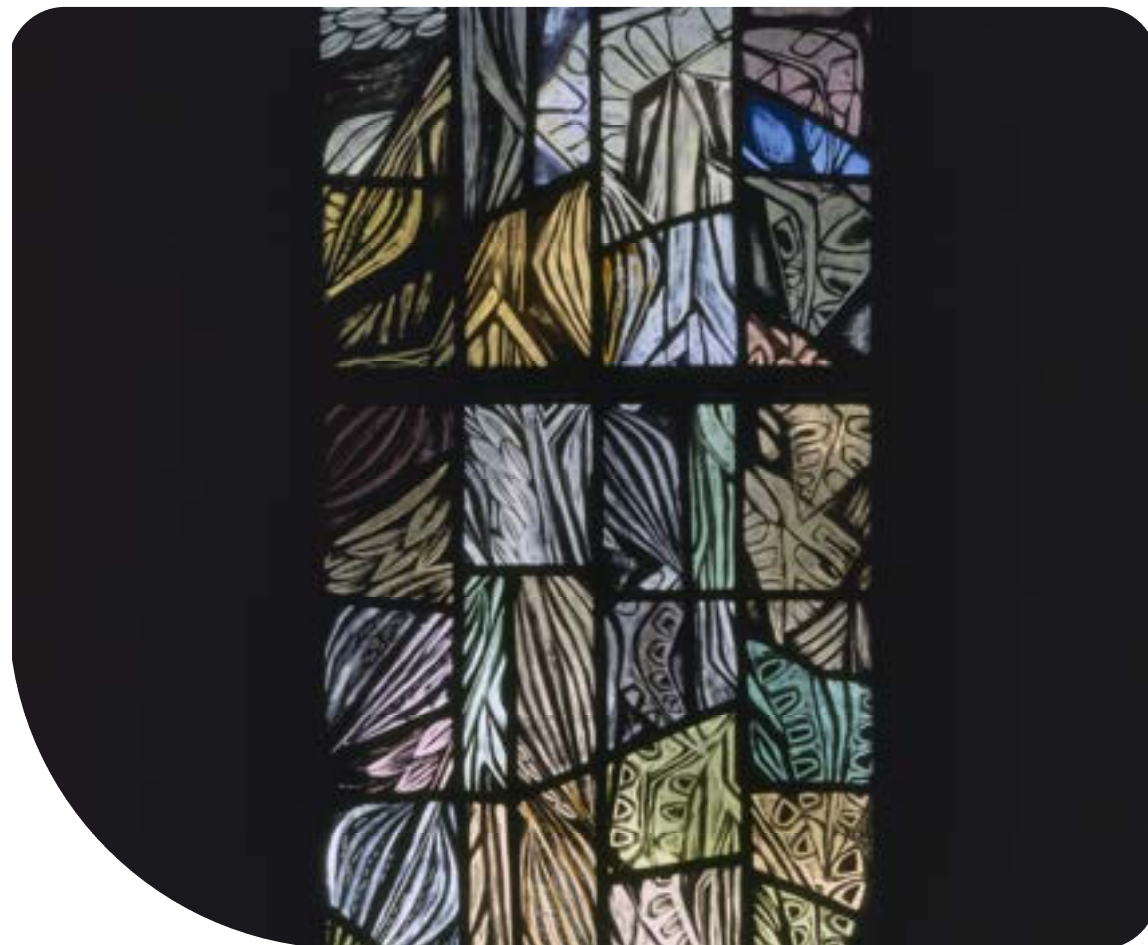
Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn verschillende methoden gebruikt, namelijk:

- **Documentanalyse** voor de beantwoording van vraag 1. Alle gemeenten zijn benaderd om hun kerkenvisie te delen, waarna deze zijn geanalyseerd door het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel.
- **Individuele online interviews** voor de beantwoording van vraag 2 tot en met 4. In totaal zijn er 29 interviews gevoerd. We spraken:
 - Direct betrokkenen vanuit Provincie Overijssel en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (3x);
 - Ambtenaren die betrokken waren bij het opstellen van kerkenvisies in de zes geselecteerde gemeenten (8x);
 - Betrokkenen vanuit de kerkgemeenschappen (waaronder kerkbestuurders, pastoren, een voorzitter van de parochie, leden van de kerkenraad en kerkrentmeesters) in de zes geselecteerde gemeenten (11x);
 - Overige betrokkenen, zoals een gepensioneerd ambtenaar, raadslid, kerkeigenaar en derde partijen ondersteunend in het opstellen van de kerkenvisie (7x);
- **Online vragenlijst** voor de beantwoording van vraag 2 tot en met 4. Personen die werden geïnterviewd werden vooraf gevraagd een korte vragenlijst in te vullen. Deze bevatte vragen over zowel het proces rondom de opgestelde kerkenvisie als de impact daarvan. De vragenlijst bestond uit een aantal open en gesloten vragen. De (interpretatie van de) resultaten van de vragenlijst zijn te vinden in bijlage 4 en 5.

Reflectie op het onderzoek

Hoewel dit onderzoek waardevolle inzichten heeft opgeleverd, kent het ook een aantal beperkingen die in het achterhoofd moeten worden gehouden bij het lezen van dit rapport.

1. **De uitkomsten op basis van de zes geselecteerde gemeenten bieden niet per se een representatief beeld voor de hele provincie.** De selectie van gemeenten was onder andere afhankelijk van de bereidheid van gemeenten om deel te nemen en het stadium waarin het kerkenvisieproces zich daar bevond. De conclusies zijn dan ook vooral geldig voor de geselecteerde gemeenten, en moeten als indicatief voor de rest van de provincie worden geschouwd.
2. **Het perspectief van gemeenten die (nog) geen kerkenvisie hebben opgesteld ontbreekt in deze evaluatie.** De hoofdvraag van deze evaluatie is immers wat de impact van een kerkenvisie is, *als* deze is opgesteld. Daarmee is geen zicht gekregen op mogelijke factoren die gemeenten tegenhouden om een kerkenvisie op te stellen, of factoren die daarin vertragend of belemmerend werken. We zijn van mening dat ook deze informatie waardevol is voor een effectieve inzet van het instrument in de toekomst, en raden hiervoor aanvullend onderzoek aan.
3. **De personen die we tijdens de interviews hebben gesproken kunnen niet het ‘volledige verhaal’ over de impact van kerkenvisies vertellen.** Zo hebben we bijvoorbeeld geen buurtbewoners gesproken, die juist een interessant, breder perspectief zouden kunnen schetsen over. We hebben voornamelijk mensen gesproken die op een of andere manier betrokken waren bij het opstellen van een kerkenvisie, waardoor we weinig kunnen zeggen over de ‘bredere’ aandacht voor de collectie kerkgebouwen die mogelijk door de kerkenvisies is ontstaan.
4. **Nog lang niet alle effecten van kerkenvisies zijn nu al meetbaar.** Sommige effecten treden waarschijnlijk pas op de langere termijn op. Ook speelt een rol dat sommige gemeenten hun kerkenvisie nog niet hebben afgerond, of dit pas recent hebben gedaan. De bevindingen met betrekking tot de langetermijneffecten van kerkenvisies zijn dus mogelijk voorlopig en moeten worden bijgewerkt zodra meer gegevens beschikbaar komen.

3. Stand van zaken van kerkenvisietrajecten in Overijssel

3.1 | Het stadium van de kerkenvisietrajecten

In Overijssel hebben 22 van de 25 gemeenten de decentralisatie-uitkering voor het opstellen van een kerkenvisie aangevraagd (en toegekend gekregen). Een kerkenvisie is geen verplichting, maar een vrijwillige keuze om in gezamenlijkheid tot een duurzaam toekomstperspectief te komen. Van die 22 Overijsselse gemeenten hebben 18 een kerkenvisietraject doorlopen en is één gemeente recentelijk van start gegaan. De overige drie gemeenten die wel een Rijksbijdrage hebben ontvangen, hebben tot op heden besloten (nog) geen kerkenvisie uit te voeren. Van de uitgevoerde trajecten zijn 13 trajecten afgerond met een geschreven rapport ('een kerkenvisie').

Aangezien een kerkenvisie vormvrij is, hebben niet alle gemeenten besloten om daadwerkelijk een 'kerkenvisie' als rapportage op te stellen als resultaat van het proces. Er is zonder rapport minder informatie bekend over het gevolgde proces. De gemeenten die hiervoor kozen gaven aan dat na een eerste gespreksronde met kerkgemeenschappen (inventarisatie huidige situatie en toekomstperspectief) geen behoefte was aan een geschreven rapport met een visie of onderlinge afspraken, maar wel aan praktische en financiële steun voor de nabije toekomst. Enkele van de 13 gemeenten bevinden zich in de afrondende fase van het rapport (maar zijn al wel meegeteld).

Opvallend is dat 'Noaberkracht' (samenwerking tussen de gemeenten Dinkelland/Tubbergen) ervoor heeft gekozen om de kernen van de gemeente een eigen dorpsvisie voor de toekomst van kerkgebouwen te laten opstellen en geen rol te spelen in de uitvoering van het proces. Dit betekent dat er niet één kerkenvisie, maar meerdere 'visies' zijn opgesteld door de dorpsgemeenschappen die onderling geen samenhang hebben. Deze dorpsvisies zijn niet afzonderlijk meegeteld, omdat de inhoud niet bekend is.

Voor de beantwoording van de evaluatievraag over de vorm, proces en globale inhoud van de

kerkenvisies in Overijssel, zal steeds worden aangegeven of de informatie gebaseerd is op het totaal aantal doorlopen kerkenvisietrajecten of op het aantal gepubliceerde rapporten.

Tweede fase

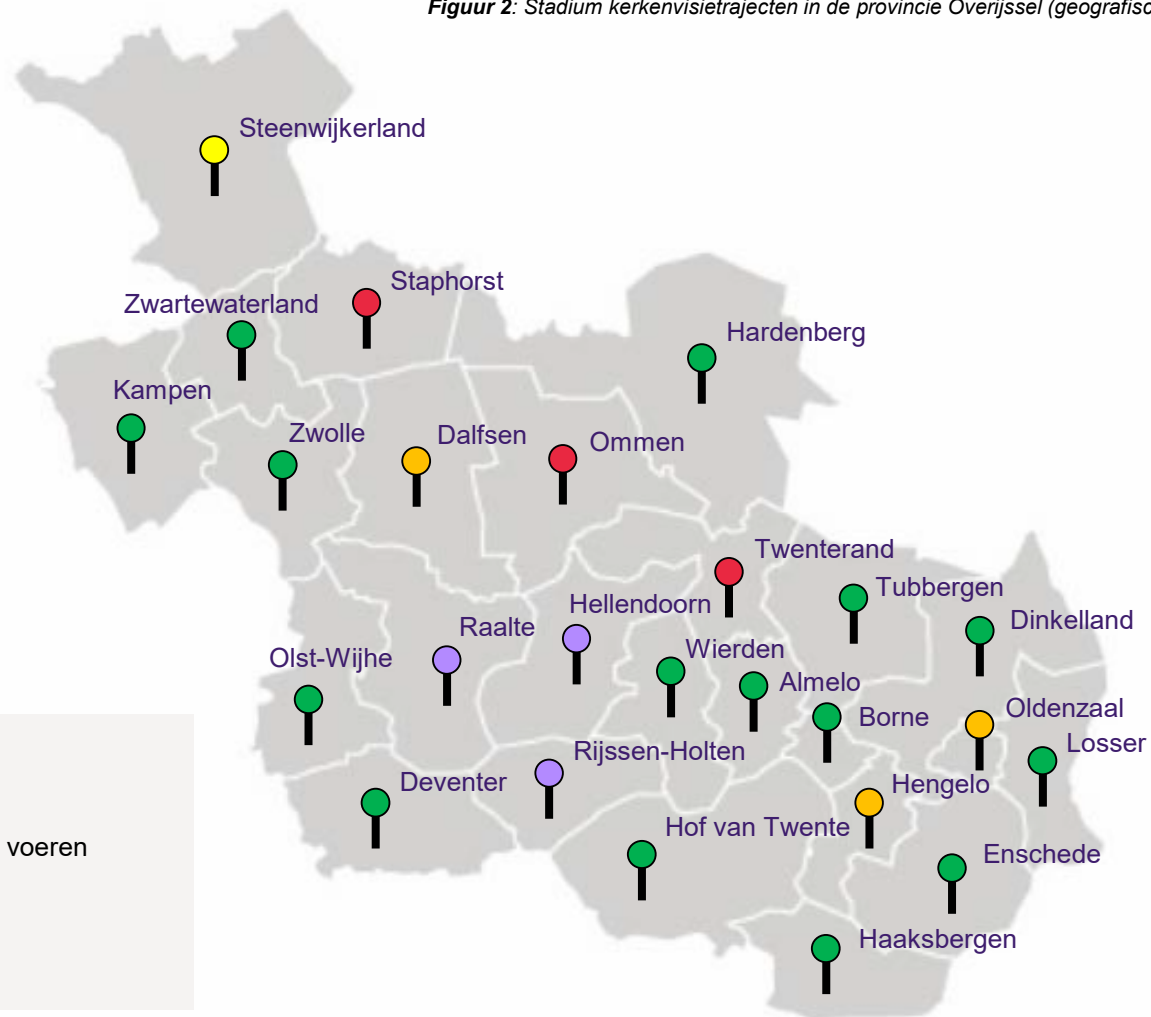
De gemeente Deventer is al in een voorlopende fase bezig geweest met een project in samenwerking met kerkeigenaren rondom de opgave van vrijkomende kerkgebouwen, geagendeerd door de gemeenteraad in 2009. Dit was tien jaar voordat het programma Toekomst Religieus Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van start ging en het instrument kerkenvisie werd geïnitieerd. In Deventer was deze 'kerkenvisie avant-la-lettre' een uitgebreid traject met o.a. gespreksronde, inventarisatie, onderzoek, deelprojecten en eindrapportage. Dit heeft geleid tot het formeel vaststellen van beleid in een principieel Religieus Erfgoed in 2015, gebaseerd op de Lokale Agenda Herbestemming Religieus Erfgoed Deventer 2010-'13. Op dit moment is Deventer bezig met actualisatie in een tweede fase, onder de noemer 'kerkenvisie' (notitie religieus erfgoed).

Onderstaand figuur (1) laat de stand van zaken van de kerkenvisietrajecten in Overijssel zien. De kaart op de volgende pagina (figuur 2) toont ook de geografische verdeling hiervan zien.

Figuur 1: Stadium kerkenvisietrajecten in de provincie Overijssel.

Figuur 2: Stadium kerkvisietrajecten in de provincie Overijssel (geografisch weergegeven).

Legenda stadia kerkvisietrajecten

- Rood** geen decentralisatie uitkering aangevraagd
- Oranje** heeft besloten (nog) geen kerkvisietraject uit te voeren
- Geel** kerkvisietraject net opgestart
- Groen** kerkvisietraject afgerond met rapport
- Paars** kerkvisietraject afgerond zonder rapport

3.2 | Het verloop van het kerkenvisieproces

De gemeenten in Overijssel onderschrijven de ambitie om tot een gedragen toekomstperspectief te komen voor alle kerkgebouwen (monumentaal en niet-monumentaal). Uit de analyse van de doorlopen kerkenvisietrajecten blijkt zoals verwacht dat vorm, inhoud en uitkomst van het proces sterk verschillen. Er is bekeken uit welke (proces)onderdelen de meeste kerkenvisietrajecten zijn opgebouwd, welke rol de gemeente heeft gespeeld en welke partijen uit de samenleving zijn betrokken.

Elk kerkenvisietraject verloopt anders en kent een andere inhoud. Gemeenten hebben de vrijheid gekregen om het proces op hun eigen manier in te richten, zonder dat er vanuit het Ministerie OC&W eisen aan vorm, inhoud en het resultaat zijn gesteld. Vooral het aangaan van een integrale dialoog over de toekomst van alle kerkgebouwen in de gemeente was van belang.

Via het programma Toekomst Religieus Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn diverse handreikingen gedaan – via een website, publicaties, webinars en procescoaches – om gemeenten op weg te helpen om het proces te doorlopen en keuze daarin aan te bieden. Ook de Steunpunten Cultureel Erfgoed hebben hierbij een ondersteunde rol gespeeld in de diverse provincies, zo ook in Overijssel.

Enkele conclusies over het proces, op basis van de uitgevoerde kerkenvisietrajecten (18), zijn:

Uitvoering traject

Van de doorlopen kerkenvisietrajecten is de helft uitgevoerd door de gemeente zelf, en bij de andere helft is een extern bureau of ZZP'er betrokken. Het Oversticht voerde als externe partner de meeste kerkenvisietrajecten uit (7) in Overijssel, gevolgd door KAAder Kerkadvies (2). Deze trajecten kenden een gestructureerd proces en zijn grotendeels in

samenwerking met gemeenteambtenaren (tenminste vanuit het domein erfgoed) uitgevoerd om invulling te geven aan de gestelde doelen. Ook resulteerden deze trajecten in een rapportage (kerkenvisie).

Doel van het proces

De meeste gemeenten geven aan te willen anticiperen op veranderingen in religieus gebruik die de samenleving raken voor wat betreft erfgoed, omgevingskwaliteit, sociaal-maatschappelijke structuren en leefbaarheid. Gemeenten verwachten dat vragen ten aanzien van functie, gebruik, eigendom en beheer in toenemende mate bij hen komen te liggen. Gemeenten hebben als doel in kaart te brengen wat er speelt, om daarmee inzicht te verwerven in wat er op hen af gaat komen – hoe te handelen bij vraagstukken op het gebied de toekomst van kerkgebouwen en waar kansen liggen – en om hun eigen rol binnen de brede opgave te bepalen.

Rol van de gemeente

In bijna alle kerkenvisierapporten beschrijven gemeenten hun rol binnen het kerkenvisietraject als faciliterend aan kerken en de opgave ‘toekomstperspectief voor religieus erfgoed’. Gemeenten willen de dialoog opstarten en gesprekspartner zijn, meedenken, adviseren bij transformatietrajecten en ondersteunen in oplossingsrichtingen voor een gezonde toekomst van kerkgebouw en -gemeenschap. Gedeeld uitgangspunt is verder dat gemeenten naast het (cultuurhistorisch) belang van de toekomst van kerkgebouwen binnen hun grenzen de sociaal-maatschappelijke functie van geloofsgemeenschappen in de samenleving waarderen. Kerkenvisietrajecten gaan niet alleen over stenen, maar vooral over mensen.

Interne betrokkenheid

Bij de kerkvisietrajecten zijn doorgaans ook andere domeinen binnen de gemeente betrokken dan de erfgoedambtena(ar(en)). Het proces van het opstellen van een kerkvisie heeft ook andere disciplines bewust gemaakt van hun betrokkenheid bij de opgave rondom de toekomst van de kerkgebouwen. Ambtenaren vanuit het sociaal domein, ruimtelijke ontwikkeling, cultuur, vastgoed en verduurzaming waren bijvoorbeeld uitgenodigd bij de startbijeenkomst van het kerkvisietraject. Het is niet altijd duidelijk of deze betrokkenheid in het volgtraject is gebleven. In Haaksbergen bood het thema 'omgevingskwaliteit' aanleiding om binnen het kerkvisieproces vanuit verschillende disciplines na te denken over hoe de direct omgeving van de geloofsgebouwen bij kan dragen aan vergroening van het centrum.

Betrokken partijen

De gemeenten in Overijssel zijn voornamelijk in dialoog gegaan met de kerkelijke gemeenten over de toekomst van de kerkgebouwen en - gemeenschappen. Gemeenten beschouwen de toekomst van kerkgebouwen als een breed maatschappelijk vraagstuk, dat blijkt uit de beschreven doelen in de kerkvisierapporten. Slechts enkele gemeenten (5) betrekken bij het kerkvisietraject in meer of mindere mate actief andere belanghebbenden uit de samenleving. Dat kunnen bijvoorbeeld bewoners verenigd in wijkraden, dorpsbelangen of een participatieraad zijn. Of erfgoedpartners zoals lokale historische kringen. Het integrale gesprek met alle betrokken partijen zou in een vervolgstadium van de kerkvisie nog meer aandacht verdienen.

Een in het oog springend voorbeeld van het voeren van de dialoog met een bredere afspiegeling van de samenleving is het kerkvisietraject in Borne, waar tijdens een interactieve bijeenkomst (werkplaats) per kern met kerken en inwoners samen het gesprek over toekomstperspectieven is gevoerd. Noemenswaardig is verder Enschede, waar erfgoedverenigingen in verschillende fasen van het traject zijn geconsulteerd (in een aparte

fysieke bijeenkomst en schriftelijk). Ook zijn wijk- en dorpsraden benaderd, die hier overigens niet allen gehoor aan gaven, en is de Gemeentelijke Advies Commissie (voorheen monumentencommissie) geraadpleegd. In Losser is als onderdeel van de stakeholdersanalyse met dorpsraden, de Participatieraad Sociaal Domein en lokale erfgoedkringen gesproken bij de totstandkoming van de kerkvisie.

Belangrijk om te vermelden is dat op het moment dat er daadwerkelijk een nieuwe functie gevonden moet worden voor een vrijkomend kerkgebouw, het gebruikelijk(er) is dat de samenleving betrokken wordt bij deze ontwikkeling in hun omgeving of zelf in actie komt. Dat valt buiten dit onderzoek.

Contactmomenten in het proces

Verreweg de meeste gemeenten organiseerden een gespreksronde met een startbijeenkomst voor alle geloofsgemeenschappen en/of één-op-één gesprekken. Gemeenten die met het kerkvisietraject startten in coronatijd waren soms genoodzaakt deze gespreksronde anders in te richten. Het is niet altijd duidelijk of ook een tussentijdse of afsluitende bijeenkomst is georganiseerd om het kerkvisierapport te presenteren of uitkomsten op basis van de dialoog terug.

3.3 | De globale inhoud van kerkenvisierapporten

Wat is de globale inhoud van de gepubliceerde kerkenvisies in Overijssel? Welke ambities en eerste uitkomsten bevatten deze rapporten? Om tot beantwoording van deze evaluatievraag te komen met betrekking tot de opgestelde kerkenvisies is het relevant om te kijken uit welke onderdelen de meeste van deze kerkenvisietrajecten bestaan. Daarbij is gekeken naar de kerkenvisierapporten – welke onderdelen zijn beschreven, wat was het doel en plan van aanpak, wat zijn de eerste uitkomsten –, maar ook naar informatie uit gesprekken met

ambtenaren van gemeenten die geen rapport hebben opgesteld, maar wel een kerkenvisietraject hebben doorlopen met een concrete uitkomst als resultaat van hun dialoog. In de eerste kolom staat het onderdeel van het kerkenvisietraject benoemd, in kolom twee het aantal gemeenten dat dit heeft toegevoegd. Kolom drie geeft een korte omschrijving, en kolom vier benoemt de toegevoegde waarde van dit onderdeel.

Onderdelen kerkenvisietraject	Aantal van 19 trajecten	Korte omschrijving	Toegevoegde waarde
Startbijeenkomst intern (met andere domeinen)	4	Interne bijeenkomst bij gemeente, waar alle relevante domeinen die raakvlakken hebben met kerkgebouwen worden aangehaakt.	Het kerkenvisietraject is breder bekend in de gemeente en de paden die kunnen worden bewandeld met eventuele oplossingen zijn intern bekend.
Schriftelijke vragenlijst	4	Vragenlijst voor kerkgemeenschappen over hun toekomstvisie op hun kerkgebouwen.	Inzicht in de behoeften en toekomstperspectief van kerkgemeenschappen.
Eén-op-één gesprekken	9	In de dialogen gingen gemeenten met kerkgemeenschappen in gesprek over hun situatie en de obstakels waar ze tegenaan liepen.	Verbinding gemeente en kerkgemeenschappen, meer ervaren gezamenlijke opgave rondom de toekomst van kerkgebouwen.
Gezamenlijke startbijeenkomst geloofsgemeenschappen	12	Bijeenkomst waar alle kerkgemeenschappen voor zijn uitgenodigd. Soms zijn hier ook andere betrokken partijen zoals erfgoedverenigingen welkom.	Alle betrokkenen hebben het gevoel dat ze gezamenlijk de grote opgaves waarmee ze worden geconfronteerd tegemoet treden.
Gezamenlijke eindbijeenkomst oplevering kerkenvisie	?	Bijeenkomst waar alle partijen betrokken bij het ontwikkelen van de kerkenvisie zijn uitgenodigd.	Betrokkenen hebben het kerkenvisietraject weer op hun radar en krijgen de kans op terug en vooruit te kijken. Het zorgt ervoor dat het kerkenvisietraject langer onder de aandacht blijft.
Praktische sessie (werkplaats of themabijeenkomst)	9	Interactieve kennissessies waar thema's als verduurzaming, herbestemming en nevengebruik verder worden toegelicht.	Kerkgemeenschappen hebben aanknopingspunten om mee aan de slag te gaan na het kerkenvisietraject.
Financiële en/of praktische ondersteuning (vervangt van het opstellen van een kerkenvisie)	4	Het kerkenvisie traject bestaat uit ondersteuning van kerkgemeenschappen bij onderzoek, verduurzaming, herbestemming of transformatie. Er wordt geen visie ontwikkeld.	Kerkgemeenschappen hebben praktische mogelijkheden om aan de slag te gaan met de toekomst van hun gebouwen.
Factsheets per kerkgebouw	9	Diverse informatie over kerkgebouw en –gemeenschap.	Goed overzicht van de basisinformatie en situatie per kerkgebouw.
Cultuurhistorisch onderzoek	2	Onafhankelijk onderzoek naar de cultuurhistorische waarde van kerkgebouwen (in de gemeente).	Inzicht in de cultuurhistorische waarde van de kerkgebouwen in de gemeente, zodat o.a. transformatietrajecten goed van start kunnen.
Beschrijving religieuze geschiedenis gemeente	9	Omschrijving van de religieuze geschiedenis van de gemeente.	Naslagwerk voor iedereen die meer wil weten over de religieuze geschiedenis van de gemeente.
Stakeholdersanalyse	1	Analyse van de betrokken partijen bij het kerkenvisietraject en/of kerkgebouwen.	Belangen zijn in kaart gebracht en de verdere plannen kunnen hieraan worden getoetst.
Situatieschets + analyse	13	Situatieschets van gebouw, gemeenschap, huidig gebruik en toekomstperspectief.	Geeft een overzicht van de kerkgebouwen in de gemeente en waarin belangen tegen elkaar zijn afgewogen
Conclusies zijn aanbevelingen aan gemeente	11	De opgeleverde kerkenvisie bevat een aantal aanbevelingen.	De gemeente wordt aangemoedigd hier actie op te ondernemen, maar het advies is niet bindend, en vaak zijn de plannen nog relatief onduidelijk.
Plan van aanpak, concrete uitvoeringsagenda	3	De opgeleverde kerkenvisie bevat een plan van aanpak of een uitvoeringsagenda.	Er zijn concrete vervolgstappen waar de gemeente mee aan de slag gaat. Dit plan van aanpak is niet altijd bindend.

Tabel 1: Onderdelen uit de kerkenvisietrajecten in Overijssel.

Enkele conclusies over de gekozen vorm en globale inhoud, op basis van deze tabel zijn:

Situatieschets

Een vast onderdeel van bijna alle kerkvisietrajecten is het in kaart brengen van actuele vraagstukken, behoeften van geloofsgemeenschappen en de staat/huidig gebruik van de kerkgebouwen. Vaak resulteert deze analyse per kerkgebouw en- gemeenschap in een 'factsheet' met basisinformatie over het kerkgebouw en bijbehorende gronden (pastorie, tuin, begraafplaats etc.), waardevolle interieurelementen, beschrijving van de geloofsgemeenschap zelf, het huidig gebruik, uitdagingen, wensen en de toekomstverwachting.

Cultuurhistorie

Een heel aantal gemeenten neemt in haar kerkvisies een beschrijving op van de ontwikkelingsgeschiedenis van religies en hun geloofsplekken op het gemeentelijk grondgebied. Dit verhaal geeft historische context aan de diversiteit aan kerkgebouwen, verschijningsvorm en verschillende geloofsgemeenschappen. En erkent de cultuurhistorische waarde daarvan. Twee gemeenten hebben als onderdeel van het kerkvisietraject uitgebreider cultuurhistorische onderzoek laten uitvoeren naar de toekomst van kerkgebouwen of bevelen dit als vervolgstap aan.

Praktische handvatten

Tijdens de helft van de kerkvisietrajecten worden praktische handvatten geboden aan geloofsgemeenschappen tijdens groepsbijeenkomsten / kennissessies. Na de eerste gespreksrondes, om kennis te nemen van de stand van zaken bij kerkgemeenschappen, wordt bij deze trajecten een vervolg georganiseerd om hen praktisch verder te helpen. In deze bijeenkomsten wordt bijvoorbeeld aandacht besteed aan verduurzaming van kerkgebouwen en stappen te nemen bij multifunctioneel gebruik of herbestemming. In de andere helft van de trajecten wordt dit soort groepsessies niet georganiseerd, waardoor mogelijk een kans voor het bieden van handelingsperspectief onbenut blijft.

Uitkomst is overzicht

Alle kerkenvisie rapporten inventariseren / analyseren het toekomstperspectief en oplossingsrichtingen voor toekomstbestendige kerkgebouwen en -gemeenschappen. De rapporten geven inzicht in kansen en bedreigingen – te verwachten problematiek, gegroepeerd naar thema – en op welke termijn die kansen en bedreigingen gaan spelen. Per vraagstuk worden oplossingsrichtingen verkend en waar mogelijk praktische handreikingen geboden voor geloofsgemeenschappen. Op grond van deze inventarisaties en toekomstanalyse bevatten kerkenvisies aanbevelingen aan gemeenten om tot vervolgstappen te komen.

Uitkomst is een reeks aanbevelingen

De meeste rapporten eindigen met conclusies en aanbevelingen aan gemeenten en geloofsgemeenschappen om tot een duurzaam toekomstperspectief te komen. Aanbevelingen die aan gemeenten worden gedaan zijn bijvoorbeeld voorstellen voor borging in omgevingsbeleid, het doen van verder onderzoek naar cultuurhistorie, het koppelen van de opgave van de toekomst van kerkgebouwen aan andere actuele vraagstukken waar de gemeente mee te maken heeft, het maken van procesafspraken, organiseren van een platform voor vraag- en aanbod of het opstarten van een gesprekscyclus. Met andere woorden wat de gemeente per vraagstuk of urgentie kan betekenen in een faciliterende rol.

Aanbevelingen aan kerkgemeenschappen zijn beschreven adviezen in wat zij zelf kunnen doen of oppakken in de opgaven (gegroepeerd naar thema) waar zij voor staan. De gemeente Enschede heeft een wegwijzer voor geloofsgemeenschappen opgenomen als onderdeel van haar kerkenvisie rapport.

Uitkomst is een plan van aanpak

De uitkomst van het kerkenvisietraject is bij drie gemeenten een uitvoeringsagenda met

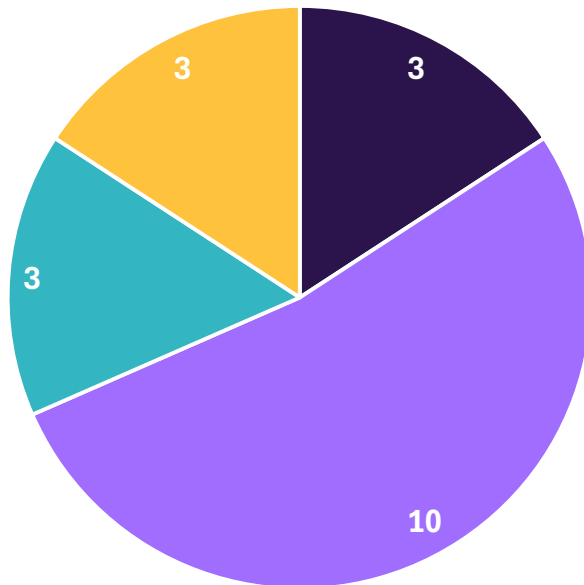
een concreet plan van aanpak. In deze gemeenten is vastgelegd wat de gemeente als vervolg gaat doen per thema of vraagstuk en eventueel binnen welke termijn. Ambities worden soms formeel vastgelegd in een uitvoeringsagenda, zoals de gemeente Zwolle. In haar Kadernota Zwolse Religieuze gebouwen, die uitmondt in de Agenda Zwolse Religieuze Gebouwen, zijn 3 thema's benoemd – 1. Energie/duurzaamheid, 2. Gebouw/contact, 3. Inventarisatie, waardebeoordeling en transformatiekader – waar binnen concrete acties uiteen zijn gezet. Zwolle vormt een uitzondering. De meeste kerkenvisie rapporten en -trajecten zijn in dit stadium (nog) geen toekomstvisie en (nog) niet actiegericht.

Uitkomst is een financiële tegemoetkoming

Enkele gemeenten bewaarden de decentralisatie-uitkering voor transformatietrajecten van kerkgebouwen op het moment dat deze zich voordoen. Een viertal gemeenten koos er na een inventariserende gespreksronde met geloofsgemeenschappen voor om geen visie of rapportage op te stellen of een aanvullend traject op te tuigen, maar de aangevraagde middelen te bewaren voor een financiële bijdrage aan individuele kerkengemeenschappen bij verduurzaming of wijzigingen aan hun kerkgebouw.

Figuur 3 (volgende pagina) laat de verschillende uitkomsten van de doorlopen kerkenvisietrajecten zien in Overijssel.

Figuur 3: Uitkomsten van de 19 doorlopen / lopende kerkvisietrajecten in Overijssel.

Legenda

- Uitvoeringsagenda / plan van aanpak
- Aanbevelingen aan gemeenten / kerkgemeenschappen
- Onbekend
- Geen kerkvisie ontwikkeld, maar geld ingezet voor financiële steun bij verduurzaming, onderzoek of transformatieproject

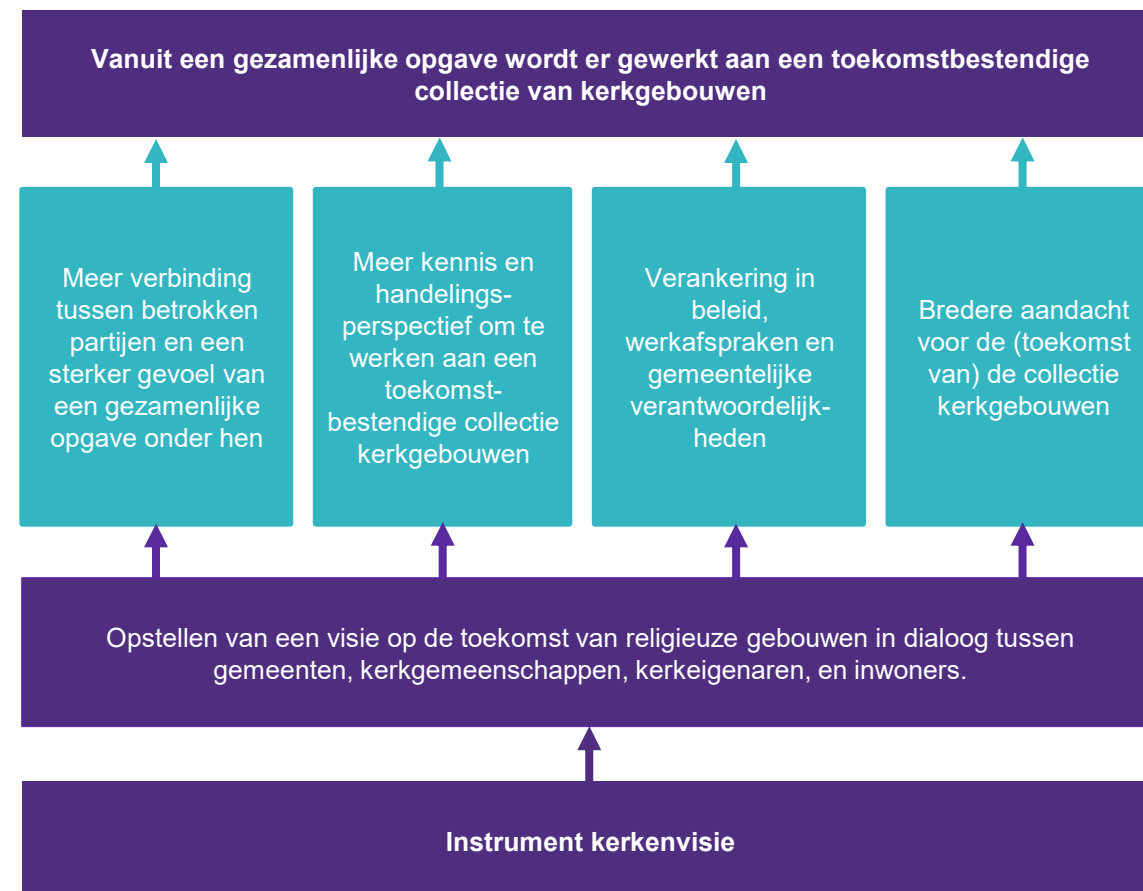

4. De impact van kerkenvisies

4.1 | Inleiding van dit hoofdstuk

Het uiteindelijke doel van het instrument kerkenvisie is dat gemeenten, kerkgemeenschappen, inwoners en erfgoedorganisaties meer vanuit een gezamenlijke opgave werken aan een toekomstbestendige collectie van kerkgebouwen. Uiteraard heeft iedereen daarin een eigen rol en verantwoordelijkheid. Het figuur hiernaast (figuur 4) illustreert hoe een kerkenvisietraject *naar verwachting* bijdraagt aan dat doel, bijvoorbeeld doordat er meer verbinding tussen partijen ontstaat, er een gevoel van een gezamenlijke opgave wordt ontwikkeld en er meer kennis en handelingsperspectief ontstaat om te werken aan een toekomstbestendige collectie van kerkgebouwen. Maar ook verankering in beleid en het ontstaan van bredere aandacht voor (de toekomst van) de collectie kerkgebouwen als gevolg van kerkenvisietrajecten zouden daaraan kunnen bijdragen.

In dit hoofdstuk maken we inzichtelijk in hoeverre de inzet van het instrument kerkenvisie tot nu toe daadwerkelijk tot de verwachte effecten (weergegeven in de blauwe blokken) heeft geleid. In de volgende paragrafen (4.2 tot en met 4.5) gaan we op ieder van de vier effecten verder in. Daarin leggen we voornamelijk de link tussen deze effecten en het proces rondom het opstellen van een kerkenvisie. In paragraaf 4.6 staan we vervolgens stil bij het effect van de eindproducten van een kerkenvisietraject (de kerkenvisies). In paragraaf 4.7 reflecteren we tot slot op de vraag in hoeverre kerkenvisietrajecten tot nu toe al een merkbaar effect hebben gehad op de collectie kerkgebouwen.

Figuur 4: Effect van instrument kerkenvisie op collectie kerkgebouwen

4.2 | Meer verbinding en gevoel van een gezamenlijke opgave

Kerkvisietrajecten leiden veelal tot meer verbinding tussen kerkgemeenschappen onderling enerzijds, en tussen kerkgemeenschappen en gemeenten anderzijds. Zij weten elkaar beter te vinden en gaan ook een meer open gesprek aan met elkaar. Onderwerpen die voorheen taboe waren om met elkaar te bespreken worden in kerkvisietrajecten vaak wél besproken. Er ontstaat meer vertrouwen, en er ontstaat ook vaker het gevoel van een 'gezamenlijke opgave'. Echter, toegenomen gevoelens van verbinding en een gezamenlijke opgave zijn kwetsbaar en verdwijnen grotendeels weer wanneer aan een kerkvisietraject geen opvolging wordt gegeven (wat regelmatig het geval bleek te zijn).

Het doorlopen van een kerkvisietraject heeft bijgedragen aan de verbinding tussen betrokkenen. Door met elkaar in gesprek te gaan over de toekomst van de kerkgebouwen, hebben kerkgemeenschappen en gemeenten een gezicht gekregen en ontstaat zicht op opgedeelde belangen. Er is vertrouwen ontstaan doordat aanwezigen elkaar leerden kennen en over hun situatie konden praten. Vrijwel alle geïnterviewden benoemden dat ze zich door het kerkvisietraject meer onderling verbonden voelden. Zelfs wanneer vertegenwoordigers van kerkgemeenschappen maar één keer met iemand van de gemeente spraken zorgde dat voor vertrouwen, "omdat het niet bureaucratisch maar van mens tot mens voelde". In de vragenlijst gaf 72% aan dat het kerkvisietraject voor meer verbinding en vertrouwen heeft gezorgd.

"In gesprekken tussen kerkbesturen zaten gemeenteambtenaren erbij. Dit zorgde voor direct contact tussen gemeente en kerkgemeenschappen. Die verbinding is de kracht van kerkvisie." - lid van een kerkgemeenschap

Specifiek ervaren kerkgemeenschappen minder het gevoel dat de overheid zich 'bemoeit' met hun aangelegenheden, en juist vaker dat de gemeente er is om te helpen. Hierdoor zijn kerkgemeenschappen minder terughoudend om te vertellen dat iets niet goed

gaat en vinden ze het vaker prettig om contact te hebben met de gemeente. De gemeenten zijn zich bewuster geworden van het belang van kerkgemeenschappen en hun gebouwen, en hoe ze deze kunnen ondersteunen.

Kerkvisietrajecten dragen eraan bij dat gemeenten en kerkgemeenschappen (maar soms ook andere partijen) elkaar beter weten te vinden. Soms komt dit simpelweg doordat contactgegevens zijn uitgewisseld, terwijl het voorheen niet vanzelfsprekend was dat dat gebeurde. Maar ook beter weten bij welk loket, welke ambtenaar of bij wie binnen een kerkgemeenschap je terecht kunt met vragen zorgt ervoor dat betrokkenen elkaar beter weten te vinden. De (start)bijeenkomsten in de kerkvisietrajecten speelden hierin een belangrijke rol, omdat men elkaar daar dan voor het eerst ontmoette of eens in een andere context tegen kwam. Sommige geïnterviewden gaven bijvoorbeeld aan dat er al overleggen tussen kerkbesturen bestaan, maar dat die veelal gaan over de 'dagelijkse bestuurszaken', en veel minder over de toekomst van de kerkgebouwen- en -gemeenschappen. De bijeenkomsten als onderdeel van kerkvisietrajecten zorgden voor een nieuw soort gesprek, waarin vaak ook duidelijk werd dat veel partijen tegen vergelijkbare problemen aanlopen maar zich hiervan niet of nauwelijks bewust waren. Ook bleek dat de bijeenkomsten een waardevol moment zijn om ondersteuningsaanbod dat er al is vanuit de gemeente opnieuw onder de aandacht te brengen. Zo boden sommige gemeenten, zoals Wierden, al de mogelijkheid om duurzaamheidsscans uit te voeren, die tijdens de startbijeenkomst van het kerkvisietraject opnieuw onder de aandacht werden gebracht.

"Vaak merk ik tijdens bijeenkomsten dat kerken elkaar voor het eerst spreken en hoor ik zaken als 'hoe hebben jullie dit aangepakt?' en 'mag ik je bellen morgen?'" - lid van een kerkgemeenschap

Kerkenvisietrajecten hebben eraan bijgedragen dat kerkgemeenschappen vaker en met meer openheid in gesprek gaan over hun uitdagingen, die van invloed kunnen zijn op de toekomst van hun kerkgebouw en –gemeenschap. Voorheen wilden kerkgemeenschappen veel minder openlijk over deze uitdagingen spreken, waardoor deze ook onvoldoende urgentie kregen. Het gesprek erover aangaan droeg eraan bij dat kerkgemeenschappen zich gesterkt voelen om actie te ondernemen, en zorgde er ook voor dat kennis en ervaringen vaker worden uitgewisseld, er vaker om hulp wordt gevraagd of dat er (gezamenlijk) plannen worden gemaakt om met de uitdagingen om te gaan.

*“[Voor kerkenvisie] was het ondenkbaar dat we naar buiten zouden treden over onze problemen. Door te zien dat andere kerken het ook aan durfden was de ban gebroken.”
– lid van een kerkgemeenschap*

Als kerkgemeenschappen zich tijdens een kerkenvisietraject onderling open en kwetsbaar opstelden en spraken over de uitdagingen waarmee zij te maken hebben, doorbrak dit taboes. Benoemen dat teruglopende ledenaantallen en hoge energiekosten uitdagingen zijn waardoor het voortbestaan van sommige kerkgemeenschappen in gevaar komt, was lang taboe. Erover praten voelde voorheen regelmatig als ‘uit de school klappen’. In kerkenvisietrajecten werd echter een zodanig veilige omgeving gecreëerd waarin het mogelijk en geaccepteerd was om uitdagingen te delen te maken en hierover met elkaar in gesprek te gaan, dat dit ook gebeurde.

Het contact tussen gemeente en betrokkenen heeft bij sommige kerkgemeenschappen gezorgd voor het gevoel van een gedeelde opgave rondom de toekomst van hun kerkgebouwen. Dit gevoel ontstond vooral doordat gemeenten tijdens het kerkenvisietraject lieten blijken zich in te willen spannen voor het behoud van deze gebouwen. Overigens hebben niet alle kerkgemeenschappen nu al meer het gevoel dat er sprake is van een gezamenlijke opgave. Voor sommige van hen is het daarvoor nog te vroeg; voor hen is het belangrijk om eerst concreet te ervaren wat de gemeente dan precies gaat doen.

“Woorden en aandacht kunnen belangrijker zijn dan daden: kerkenvisie heeft ervoor gezorgd dat we ons meer gehoord en gezien voelen door de gemeente” – lid van een kerkgemeenschap

Het gevoel van een gezamenlijke opgave zal door sommige kerkgemeenschappen pas in de toekomst ervaren worden, wanneer de relatie tussen hen en de gemeente verder is versterkt, ook buiten het kerkenvisietraject om. Voor de start van de kerkenvisietrajecten leefde er in een deel van de kerkgemeenschappen (voornamelijk in minder religieuze gemeenten) het gevoel dat zij door de overheid ‘aan hun lot over waren gelaten’ en dat de uitdagingen voor de toekomst vooral hun eigen probleem zijn. Tijdens de kerkenvisietrajecten hebben diverse gemeenten echter op verschillende manieren aan kerkgemeenschappen laten blijken dat ze de intentie hebben “om het samen te doen”. Dat heeft tot meer vertrouwen geleid, maar voor sommige kerkgemeenschappen zijn langduriger goed contact (ook ná het kerkenvisietraject) en concrete acties vanuit de gemeente van belang om ervan overtuigd te raken dat er sprake is van een gezamenlijke opgave.

“Kerken zitten te wachten op praktische dingen en willen geld, maar dat kan de gemeente niet geven. Wel zorgen de duidelijke afspraken en waardering ervoor dat het proces soepeler zal verlopen in de toekomst, en dat kerken zich toch enigszins gesteund voelen.” – lid van een kerkgemeenschap

Omdat veel kerkgemeenschappen leden en gebouwen hebben verloren, of op het punt staan deze te verliezen, zijn kerkenvisietrajecten ook een gedeeld ‘rouwproces’ gebleken dat waardevol is. Kerkbesturen en andere betrokkenen vonden het fijn om in een gelijkgestemde en begripvolle *setting* te praten over hun ‘verlies’ en ervaren als gevolg hiervan meer rust en afsluiting. Dit bleek een voorwaarde te zijn om uiteindelijk meer aandacht te kunnen geven aan de toekomst van de kerkgebouwen en -gemeenschappen. Een belangrijk inzicht is dan ook dat kerkenvisietrajecten de ruimte moeten bieden om “het verleden een plek te geven” voordat kan worden nagedacht over de toekomst. In sommige gevallen bleek dit echter ook een valkuil te zijn, en ging er in het traject relatief veel tijd zitten in het ‘terugkijken’, waardoor er onvoldoende ruimte was om juist concreet over de toekomst te spreken.

Wanneer de gemeente goed vertegenwoordigd was in het kerkvisieproces, gaf dit een positieve impuls aan hele proces en een eventueel vervolgtraject. Ter illustratie: als de wethouder aanwezig was bij de startbijeenkomst of de dialogen, werd dit in alle interviews benoemd. Een sterke vertegenwoordiging vanuit de gemeente geeft aanzien aan het kerkvisietraject en zorgde ervoor dat partijen “vol goede moed” aan de slag gingen omdat ze zich gezien voelden door de gemeente. Het droeg er ook aan bij dat kerkgemeenschappen gemotiveerder waren om tijd te investeren. Aan de andere kant: als de gemeente juist beperkt betrokken was bij het proces, leidde het kerkvisietraject tot relatief weinig extra verbinding tussen de gemeente en kerken. Dit is dan ook een punt van aandacht wanneer een extern bureau al het onderzoek uitvoert, en de gemeenten de kerkgemeenschappen in dat onderdeel van het proces dus niet goed leert kennen.

“Toen de wethouder met ons in gesprek ging over de toekomst van de kerk, wist ik dat de gemeente er echt mee bezig was.” - lid van een kerkgemeenschap

Kerkgemeenschappen die op dit moment minder uitdagingen ervaren, hadden vaak minder behoefte aan een kerkvisietraject en vinden ook het gevoel van een ‘gedeelde opgave’ minder belangrijk. Voor deze kerkgemeenschappen was er nu geen directe urgentie. In sommige gevallen schuwen kerkgemeenschappen wiens bestaanszekerheid in de nabije toekomst niet in gevaar is juist weg van een gezamenlijke opgave, omdat dit hun concurrentiepositie zou verslechteren. Deze kerkgemeenschappen hebben in de huidige situatie een betere toegang tot middelen en mensen en vrezen dat kerkgemeenschappen door teruglopende ledenaantallen te maken hebben met een *zero-sum-game*: wat de een erbij krijgt gaat er bij de ander af, en zo is er geen gedeeld belang. Andere kerkgemeenschappen worden hierin gezien als concurrenten. Een voorbeeld hiervan is het nevengebruik van kerkgebouwen. Deze zijn vaak geschikt voor vergelijkbare evenementen en als alle kerkgemeenschappen hun ruimte te huur aan willen bieden en hier gezamenlijk actie op gaan ondernemen, is dit mogelijk ongunstig voor de kerk die dit al succesvol doet.

Het gevoel van verbinding en een gezamenlijke opgave blijft niet zomaar behouden

Toegenomen gevoelens van verbinding en een gezamenlijke opgave verdwijnen grotendeels weer wanneer hier geen gevolg aan wordt gegeven. Hoewel bijna alle partijen aangaven tijdens het kerkvisietraject meer verbinding en een gezamenlijke opgave te voelen door het opgepakte contact vanuit de gemeente, was dit één tot twee jaar later meestal fors gedaald omdat er weinig contact meer werd onderhouden. Nadat de dialogen die onderdeel waren van het traject waren afgerond, hebben betrokkenen regelmatig lange tijd weinig tot niets meer vernomen. De uitkomsten van het kerkvisietraject zakte zo bij hen weg in het geheugen en opgebouwde relaties en het ontwikkelde gevoel van een gezamenlijke opgave zwakten weer af.

“Door de slechte communicatie, traagheid en wisselingen, ben ik bang dat de opgebouwde snelheid en contacten verloren zijn gegaan.” – lid van een kerkgemeenschap

Als gemeenten niet voldoen aan gewekte verwachtingen, leidt dit tot teleurstelling en frustratie bij kerkgemeenschappen. Diverse leden van kerkgemeenschappen benoemden dit in de interviews. Met het opstarten van een kerkvisietraject scheppen gemeenten bepaalde verwachtingen bij kerkgemeenschappen, bijvoorbeeld over een actieve en langdurige betrokkenheid bij het omgaan met uitdagingen waar kerkgemeenschappen mee te maken hebben. Dit is vooral het geval als er vóór de start van het kerkvisietraject weinig contact was met de gemeente. Slecht ervaren communicatie, traagheid in het afronden van de kerkvisie en het ontbreken van duidelijke plannen voor een vervolg, zorgde er soms voor dat kerkgemeenschappen zich niet serieus genomen voelden.

4.3 | Toegenomen kennis en handelingsperspectief

Een toename aan kennis en concreet handelingsperspectief kan kerkgemeenschappen helpen om na te denken over hoe zij hun kerkgebouw toekomstbestendig kunnen maken, en dit te vertalen naar acties. Uit dit onderzoek blijkt dat kerkvisietrajecten daar een waardevolle bijdrage aan kunnen leveren, maar dat dit nog niet altijd gebeurt. Een toename aan kennis en handelingsperspectief treedt vooral op als er themabijeenkomsten zijn georganiseerd of als een uitvoeringsagenda is vastgesteld, maar dit is niet van ieder kerkvisietraject onderdeel.

Inhoudelijke sessies (themabijeenkomsten) zijn een belangrijke aanvulling op de dialogen gebleken en hebben ervoor gezorgd dat betrokkenen aanknopingspunten hebben om mee aan de slag te gaan. In de dialogen tussen kerkgemeenschappen en de gemeente wordt aangekaart waar kerkgemeenschappen tegenaan lopen, maar daarin worden niet direct handvatten verschaft voor eventuele toekomstplannen. In (aanvullende) inhoudelijke sessies die in sommige kerkvisietrajecten plaatsvonden werden oplossingsrichtingen aangedragen voor deze problemen en werd kennisuitwisseling gefaciliteerd.

De expertkennis die tijdens inhoudelijke bijeenkomsten aanwezig was, zorgde ervoor dat kerkgemeenschappen meer gedeelde basiskennis hebben over voor hen belangrijke onderwerpen zoals verduurzaming, het vervullen van nevenfuncties en herbestemming. Binnen kerkgemeenschappen ontbreekt het vaak aan praktische kennis en ervaring die van waarde is om het kerkgebouw toekomstbestendig te maken, bijvoorbeeld over de manier waarop de gemeente kan worden aangehaakt bij een herbestemmingstraject, of de manieren waarop een kerk kan worden verduurzaamd.

De kennisuitwisseling tussen kerkgemeenschappen die tegen vergelijkbare problemen

aanliepen leidde tot nieuwe ideeën en vormde soms de start van verdere samenwerking.

Door ervaringen uit te wisselen ontstond er tussen kerkgemeenschappen meer begrip van elkaars situatie en konden zij elkaar helpen. Door aan de slag te gaan met gedeelde uitdagingen zagen ze soms ook ruimte voor gedeelde oplossingen. Een voorbeeld is Enschede, waar het idee ontstond om een website op te zetten waar kerkgemeenschappen hun ruimtes aan kunnen bieden voor nevengebruik.

Gemeenten kunnen bevorderen dat de kennis die kerkgemeenschappen opdoen in de praktijk wordt gebracht, bijvoorbeeld door sessies te blijven organiseren voor vragen die leven onder kerkgemeenschappen of hier een publicatie over maken. In Enschede is bijvoorbeeld een wegwijzer ontwikkeld met praktische tips en uitleg over de plekken waar kerkgemeenschappen voor iedere uitdaging en stap terecht kunnen.

Meerdere gemeenten hebben als aanvulling op de ontwikkeling van een kerkvisie extra ondersteuning geboden aan kerkgemeenschappen. Zo heeft Wierden duurzaamheidsscans uitgevoerd en stelt de gemeente Raalte geld beschikbaar voor haalbaarheidsonderzoeken. Deze verdere ondersteuning geeft kerkgemeenschappen handelingsperspectief dat vaak nog ontbreekt in de kerkvisierapporten zelf.

Deventer laat zien dat een tweede kerkvisietraject kan helpen om aanbevelingen te vertalen naar de praktijk. De gemeente heeft in 2013 al een kerkvisietraject doorlopen en heeft de mogelijkheid in 2020 aangegrepen om deze verder uit te werken en te updaten. Dit heeft geleid tot themaprojecten waarin met verschillende kerkgemeenschappen oplossingen werden bedacht voor bijvoorbeeld het isoleren van het kerkgebouw.

4.4 | Verankering in beleid, werkafspraken en gemeentelijke verantwoordelijkheden

In het document *'Bouwstenen voor een Kerkvisie. Handreiking 2019'* wordt geadviseerd om gezamenlijke besluiten en afspraken te verankeren om te voorkomen dat de kerkvisie een 'dode letter' wordt. Er wordt voorgesteld om verankering te laten plaatsvinden in beleid, in werkafspraken of in het vormgeven van concrete functies. In dit onderzoek hebben we beperkt voorbeelden gevonden van dit soort verankering. Soms is het hiervoor nog te vroeg (bijvoorbeeld omdat het kerkvisietraject pas recentelijk is afgerond) of is de wens er wel, maar staat een capaciteitstekort goede verankering in de weg. Meer in het algemeen is de conclusie dat verankering van besluiten en afspraken een belangrijk punt van aandacht is.

Verankering in beleid

De aanbevelingen die uit een kerkvisietraject voortkomen zijn in sommige gemeenten concreet verankerd in beleid, maar dat is niet lang niet overal het geval. Er zijn regelmatig kadernota's vanuit het kerkvisietraject opgeleverd, en intenties uitgesproken om aanbevelingen mee te nemen in beleid. Opgeleverde kerkvisies bevatten daarnaast vaak procesaanbevelingen die moeilijk te verankeren zijn in beleid, zoals plannen om contactmomenten te blijven organiseren of een evaluatiemoment in te plannen. Verschillende gemeenten willen de bevindingen uit het kerkvisietraject ook graag meenemen in hun omgevingsvisie en de omgevingsplannen van kerkgebouwen. In de meeste casussen is het kerkvisietraject pas recentelijk afgerond en is het daardoor nog te vroeg om te kunnen bepalen of de uitkomsten van kerkvisietrajecten worden verankerd in beleid.

Een capaciteitstekort bij de gemeente staat verankering in beleid soms in de weg. Dit is in het bijzonder het geval bij gemeenten die (een deel van) het kerkvisietraject juist vanwege een capaciteitstekort hebben uitbesteed aan een externe partij. Ook is gebleken dat de verdere

uitwerking en verankering van de uitkomsten van een kerkvisietraject vaak sterk afhankelijk is van individuele ambtenaren, zeker in kleinere gemeenten. Hier ligt de verantwoordelijkheid vaak bij één of twee personen, die daardoor een essentiële rol spelen bij agendering en prioritering van de uitkomsten van het kerkvisietraject in gemeentelijk beleid. Idealiter leiden kerkvisietrajecten tot een gedeelde verantwoordelijkheid voor de toekomst van kerkgebouwen tussen verschillende gemeentelijke domeinen, waardoor de uitkomsten breed aangekaart worden. In de praktijk is het moeilijk gebleken om andere gemeentelijke domeinen (wanneer deze zijn aangehaakt bij het kerkvisie traject) betrokken te houden.

“We hebben weinig capaciteit voor erfgood bij de gemeente en willen een faciliterende rol aannemen waarin we kerken proberen te helpen met vragen. Structureel middelen vrijmaken in beleid wordt lastig.” - gemeenteambtenaar

Veranderingen in werkafspraken

In deze evaluatie zijn nauwelijks voorbeelden gevonden van situaties waarin de uitkomsten van een kerkvisietraject zijn verankerd in werkafspraken. Zo'n werkafpraak kan bijvoorbeeld zijn dat er vaste overlegmomenten plaatsvinden, of een vast proces dat wordt doorlopen als een kerkgebouw komt vrij te staan. Er zijn (nog) vrijwel geen overlegstructuren opgezet, terwijl dit soms wel is voorgesteld in de kerkvisie. In de visies van Borne en Wierden wordt respectievelijk gesproken over bestuurlijk overleg en verdere samenwerking in het sociaal domein. Het gaat hier echter om aanbevelingen die nog weinig concreet zijn en op dit moment is nog niet duidelijk of deze daadwerkelijk de status van een werkafpraak zullen krijgen. Wierden is hierop een uitzondering en heeft een overlegmoment ingepland voor kerkrentmeesters. De meeste gemeenten geven aan prioriteiten te moeten stellen en dat overlegstructuren opzetten altijd nog kan wanneer hier dringende behoefte aan is.

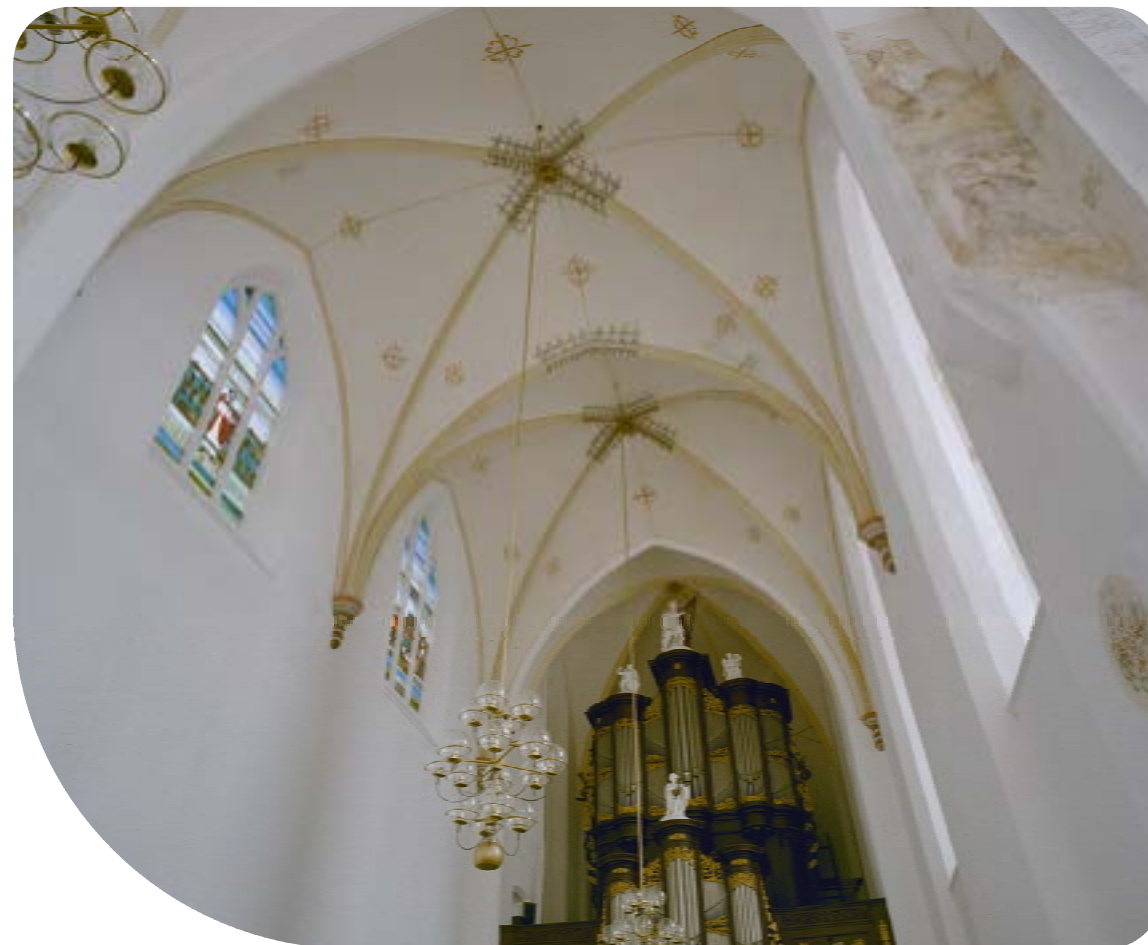
Aangezien sommige kerkenvisies pas recentelijk zijn opgeleverd, kunnen we nog niet concluderen of de uitkomsten van kerkvisietrajecten daadwerkelijk worden verankerd in werkafspraken. De voorbeelden hiervan tot nu toe in de zes onderzoeksgemeenten zijn echter nog beperkt. Toekomstige monitoring zou hier meer inzicht in kunnen bieden.

Verankering in gemeentelijke taken of verantwoordelijkheden

Er zijn weinig voorbeelden gevonden van verankering van de uitkomsten van een kerkvisietraject in nieuwe gemeentelijke taken of verantwoordelijkheden. Zo heeft een gemeente een projectmanager aangesteld om de agenda, voortkomend uit de kerkvisie, te coördineren en uit te voeren en heeft Enschede haar ondernemersloket ook opengesteld voor kerkgemeenschappen (een optie die kleinere gemeenten, zonder bestaand loket, niet hebben).

In de meeste gevallen zijn (nog) geen nieuwe gemeentelijke verantwoordelijkheden ontstaan. Wel hebben veel gemeenten een contactpersoon aangesteld waar kerkgemeenschappen terecht kunnen met hun vragen.

Het is vaak nog onduidelijk hoe de kerkvisie concreet tot uitvoering wordt gebracht en welke mechanismen de realisatie van de gestelde doelen waarborgen. Meestal ontbreken concrete afspraken over de vervolgstappen, wat onder andere blijkt uit het feit dat verankering in beleid, werkafspraken en gemeentelijke verantwoordelijkheden nog maar beperkt heeft plaatsgevonden.

4.5 | Bredere aandacht voor de toekomst van kerkgebouwen

Een van de vragen in dit onderzoek was of het ontwikkelen van een kerkvisie leidt tot bredere aandacht voor (de toekomst van) kerkgebouwen binnen gemeenten. Hiermee wordt bedoeld: breder dan de partijen die direct betrokken zijn in kerkvisietrajecten. Omdat we in dit onderzoek juist met direct betrokkenen hebben gesproken en niet met een breder publiek, kunnen we geen zwaarwegende uitspraken doen over eventuele bredere aandacht die is ontstaan. In de interviews kwam naar voren dat kerkvisietrajecten op korte termijn voor een toename van aandacht voor de toekomst van kerkgebouwen zorgen, maar dat dit beperkt is tot de groep die hier direct mee te maken heeft. In het onderzoek zijn wel enkele voorbeelden naar voren gekomen van werkwijzen die kunnen bijdragen aan een bredere aandacht voor de toekomst van kerkgebouwen.

Een gezamenlijke, interne startbijeenkomst binnen de gemeente kan leiden tot meer aandacht voor de toekomst van kerkgebouwen onder gemeenteambtenaren, ook van andere domeinen. Tijdens zo'n interne startbijeenkomst wordt bijvoorbeeld duidelijk welke domeinen allemaal een rol kunnen spelen en hoe zij daarin ook kunnen samenwerken. Zonder zo'n gezamenlijke aftrap met bredere gemeentelijke vertegenwoordiging leunt het kerkvisietraject (en de uitkomsten of het vervolg daarvan) vaak sterk op één of twee ambtenaren. Wanneer zij korte lijnen hebben met andere domeinen en deze betrekken bij vraagstukken die voorkomen uit het traject ontstaat er ook bredere aandacht. Een interne startbijeenkomst kan dit proces faciliteren blijkt het onderzoek.

Een sterke eindpresentatie ter afronding van het kerkvisietraject kan ook bijdragen aan bredere aandacht. Dit in tegenstelling tot het document zelf. Opgeleverde kerkvisies worden meestal niet frequent gedeeld of actief gebruikt en bereiken hierdoor een gelimiteerd publiek van directe betrokkenen. Wanneer de kerkvisie op een podium wordt gepresenteerd aan kerkgemeenschappen en andere betrokkenen leidt dit tot bredere aandacht. Wierden heeft de

kerkvisie bijvoorbeeld gepresenteerd in een kerk waar veel veranderingen hebben plaatsgevonden en zo een mogelijk pad geschetst voor andere kerken. Dit inspireerde andere kerkgemeenschappen en betrokkenen, die vervolgens hun netwerk vertelden over deze presentatie.

Hoewel we op basis van dit onderzoek niet concluderen dat kerkvisietrajecten leiden tot bredere aandacht voor de toekomst van kerkgebouwen, kan dit in de praktijk wel zo zijn.

De afbakening van dit onderzoek heeft hier namelijk een grote rol gespeeld. Bovendien bleek uit een gesprek met de provincie Overijssel en RCE dat zij het gevoel hebben dat 'kerkvisie' een gevestigde term is geworden en dat ook personen die niet direct betrokken zijn geweest in een kerkvisietraject weten van het bestaan ervan, of van het instrument in het algemeen. Hier is echter geen verder onderzoek naar gedaan.

4.6 | Effecten van de opgeleverde kerkenvisies (kerkenvisierapporten)

Uit dit onderzoek blijkt dat het proces om tot een kerkenvisie te komen vaak veel belangrijker wordt gevonden en meer effect heeft dan het uiteindelijke kerkenvisierapport. Het document kan wel degelijk als goed startpunt dienen om kerkgemeenschappen te activeren, maar alleen als de uitkomsten concreet genoeg zijn. Dat is niet altijd het geval. Ook is gebleken dat sommige kerkenvisierapporten onvoldoende 'status' hebben gekregen, bijvoorbeeld omdat het kerkenvisietraject is 'uitgedoofd'. Het document wordt dan maar beperkt geraadpleegd en heeft dan nauwelijks aanvullende impact naast het doorlopen traject.

Het uiteindelijke kerkenvisiedocument is minder belangrijk voor kerkgemeenschappen dan het proces dat daaraan vooraf ging. Kerkgemeenschappen voelen door het doorlopen proces dat ze meer in verbinding staan met de gemeente en elkaar, maar krijgen uit het einddocument vaak weinig nieuwe inzichten die ze in de praktijk toe kunnen passen. De meeste geïnterviewden gebruiken het als naslagwerk om te raadplegen voor specifieke informatie en beschouwen het niet zozeer als een gedeelde visie over de toekomst van kerkgebouwen in hun gemeente.

“Het is niet het document kerkenvisie dat belangrijk is, dat is heel globaal. Het draait om het contact dat toen is ontstaan en dat gemeente en kerk elkaar beter kunnen vinden.”

- lid van een kerkgemeenschap

De bekendheid en het aanzien van het kerkenvisiedocument verschillen sterk per gemeente en hangen voor een groot deel af van de presentatie ervan. De ene gemeente legt het eindproduct niet voor aan de betrokkenen, terwijl de ander een conceptversie rondstuurt en een feestelijke eindbijeenkomst organiseert waar de visie wordt gepresenteerd. Hierdoor is de kerkenvisie in ieder geval bekend en worden banden met betrokkenen nog een keer aangehaald. De afsluiting blijft veel mensen bij en blijkt veel invloed te hebben op hoe betrokkenen tegen het

eindproduct aankijken. Als er een eindpresentatie is geweest leeft deze veel meer en wordt deze er ook vaker 'bijgepakt'. In gemeenten waar geen eindpresentatie (of ander afsluitend 'ritueel') heeft plaatsgevonden wordt het kerkenvisietraject regelmatig beschreven als een 'langzaam uitgedoofd proces', wat maakt dat de uiteindelijke kerkenvisie weinig status heeft en 'op de plank' belandt. Het is dan veel minder vaak een document waardoor betrokkenen zich laten inspireren.

Hoewel de vormvrijheid van de uiteindelijke kerkenvisie aantrekkelijk is voor gemeenten (zo bleek ook uit de evaluatie uit 2021), zorgt dit ook voor belangrijke beperkingen. Het nut van de eindproducten loopt nu sterk uit elkaar. Ook geven meerdere gemeenten aan dat ze achteraf geholpen waren geweest door meer ondersteuning en houvast. Hierbij moet worden opgemerkt dat er diverse vormen van ondersteuning beschikbaar waren (bijvoorbeeld via de handreiking 'Bouwstenen voor een kerkenvisie' en toegang tot een procescoach via het programma Toekomst Religieus Erfgoed), maar dat gemeenten deze waarschijnlijk onvoldoende hebben weten te vinden of drempels ervaren om hiervan gebruik te maken. Daarnaast is ook een duidelijk verschil zichtbaar tussen gemeenten die met een externe partij samenwerkten en gemeenten die het traject zelfstandig hebben uitgevoerd. Externe partijen zorgden namelijk voor een duidelijke structuur van het kerkenvisietraject en het eindproduct.

Het kerkenvisiedocument kan dienen als de basis om kerkgemeenschappen te activeren, maar dan moet de gemeente hier het voortouw in nemen. Om de aanbevelingen in de kerkenvisie daadwerkelijk te borgen, is het belangrijk dat kerkgemeenschappen opties krijgen om te handelen. Wanneer de kerkenvisie te hoog over blijft, blijkt de kans groot dat deze op de plank belandt. Concrete actiepunten waar kerkgemeenschappen zelf mee aan de slag kunnen zijn dan ook belangrijk.

Om gevolg te kunnen geven aan de aanbevelingen in de kerkenvisie, is het belangrijk dat deze aansluiten bij bestaande doelen vanuit de gemeente. Als er namelijk behoeftes uit een kerkensietraject komen die niet relevant zijn voor de gemeente en hier geen vervolg aan kan worden gegeven, zorgt dit ervoor dat kerkgemeenschappen zich niet gehoord voelen. Kerkenvisies die niet goed aansluiten op bestaand beleid vormen een visie die niet tot uitvoer gebracht kan worden. Wanneer kerkgemeenschappen al een gebrek aan een gezamenlijke opgave ervoeren tijdens het proces, wordt dit versterkt door een document met weinig gebruikswaarde. In de handreiking die gemeenten over het opstellen van een kerkenvisie hebben ontvangen wordt het belang van aansluiting tussen hun doelen en de visie ook benadrukt.

4.7 | Het effect op de collectie kerkgebouwen

Het uiteindelijke doel van het instrument kerkvisie is dat vanuit een gezamenlijke opgave wordt gewerkt aan een toekomstbestendige collectie kerkgebouwen. In de voorgaande paragrafen is gebleken dat kerkvisietrajecten daaraan op verschillende manieren bijdragen, bijvoorbeeld door meer gesprekken, verbinding en openheid. De vraag die dan nog resteert is of er al concrete veranderingen zijn ontstaan in de collectie kerkgebouwen, mede als gevolg van kerkvisietrajecten. In dit onderzoek zijn daarvan geen voorbeelden gevonden, maar wel voorbeelden van *processen* die in gang zijn gezet en *uiteindelijk* kunnen resulteren in veranderingen in de collectie kerkgebouwen. Het is dus nog te vroeg om daar nu uitspraken over te doen en zou in de toekomst verder kunnen worden onderzocht.

Kerkvisietrajecten hebben processen in gang gezet die mogelijk leiden tot veranderingen in de collectie kerkgebouwen in de toekomst. Zo zijn in de gemeente Deventer en Raalte haalbaarheidsonderzoeken naar diverse herbestemmingsmogelijkheden uitgevoerd. In Zwolle heeft het kerkvisietraject geleid tot het opstellen van een agenda voor religieus erfgoed in de toekomst. In Enschede is een samenwerking opgezet rondom mogelijk nevengebruik of herbestemming van kerkgebouwen. In de agenda zijn hoofdthema's geïdentificeerd in samenspraak tussen de gemeente en kerkgemeenschappen, die prioriteit hebben voor de komende jaren. Voor het thema '(energie)duurzaamheid' wil de gemeente kennisdeling faciliteren over duurzaamheidsmaatregelen voor kerkgebouwen en een pilot starten met één kerkgebouw om mogelijkheden in de praktijk te testen. Voor het thema 'gebouw/contact' beoogt de gemeente een aanspreekpunt aan te wijzen voor kerkgebouwen, dat ondersteuning kan bieden bij praktische vragen over beheer en behoud. De gemeente streeft ook naar een gezamenlijke waardestelling van alle kerkgebouwen, resulterend in een gedeelde visie over welke kerkgebouwen van belangrijk zijn om te behouden of herbestemmen.

5. Conclusie

De kerkvisietrajecten in Overijssel bevinden zich in verschillende stadia en de globale inhoud van zowel het proces als het eindproduct (de kerkvisie) varieert sterk. Van de 22 gemeenten die een decentralisatie-uitkering hebben aangevraagd, hebben 19 gemeenten een kerkvisietraject doorlopen, die in 13 gevallen resulteerde in een eindproduct (de kerkvisie). Een vast onderdeel van bijna alle kerkvisietrajecten is het in kaart brengen van actuele vraagstukken, behoeften van geloofsgemeenschappen en de staat/huidig gebruik van de kerkgebouwen. Alle kerkvisierapporten verkennen het toekomstperspectief en oplossingsrichtingen voor religieus erfgoed, maar ze bevatten in veruit meeste gevallen geen plan van aanpak.

De belangrijkste impact van kerkvisietrajecten is dat er meer verbinding is ontstaan tussen kerkgemeenschappen onderling enerzijds, en tussen kerkgemeenschappen en gemeenten anderzijds. Zij weten elkaar beter te vinden en gaan ook een meer open gesprek aan met elkaar. Onderwerpen die voorheen taboe waren om met elkaar te bespreken (zoals uitdagingen waarmee kerkgemeenschappen worstelen) worden in kerkvisietrajecten vaak wél besproken. Dit schept niet alleen vertrouwen, maar geeft ook het gevoel van een 'gezamenlijke opgave', die door veel kerkgemeenschappen wordt gewaardeerd (maar niet *alle* kerkgemeenschappen even belangrijk vinden). Kerkvisietrajecten hebben in eerste instantie veelal een positief effect op de relatie tussen kerkgemeenschappen en de gemeente, met name in trajecten waarin de gemeente een prominente rol had en zichtbaar was. Vaak ontstond dan een gevoel van vertrouwen. Echter, toegenomen gevoelens van verbinding en een gezamenlijke opgave zijn kwetsbaar en verdwijnen grotendeels weer wanneer aan een kerkvisietraject geen opvolging aan wordt gegeven (wat regelmatig het geval bleek te zijn).

Kerkvisietrajecten leiden soms tot een waardevolle ontwikkeling in kennis en handelingsperspectief onder kerkgemeenschappen die zij nodig hebben om te kunnen werken aan de toekomstbestendigheid van hun kerkgebouwen. Dit effect treedt vooral op als er themabijeenkomsten zijn georganiseerd, bijvoorbeeld omdat daar expertkennis wordt gedeeld, kerkgemeenschappen ervaringen uitwisselen of gezamenlijk oplossingsrichtingen voor hun uitdagingen bedenken. Dit soort bijeenkomsten zijn echter niet van alle kerkvisietrajecten

onderdeel, en de genoemde effecten treden dan ook niet in alle gevallen op. Hier valt dan ook winst te behalen.

Hoewel het document '*Bouwstenen voor een Kerkvisie. Handreiking 2019*' gemeenten adviseert om gezamenlijke besluiten en afspraken die voortkomen uit een kerkvisietraject te verankeren in beleid, werkafspraken of concrete functies, zijn hiervan nog maar beperkt voorbeelden gevonden. Soms is het hiervoor nog te vroeg (bijvoorbeeld omdat het kerkvisietraject pas recentelijk is afgerond) of is de wens er wel, maar staat een capaciteitstekort goede verankering in de weg. Meer in het algemeen is de conclusie dat verankering van besluiten en afspraken een belangrijk punt van aandacht is voor de toekomst.

Het uiteindelijke doel van het instrument kerkvisie is dat vanuit een gezamenlijke opgave wordt gewerkt aan een toekomstbestendige collectie kerkgebouwen. Uit dit onderzoek is gebleken dat kerkvisietrajecten daaraan op verschillende manieren bijdragen, bijvoorbeeld door meer gesprekken, verbinding en openheid. De vraag die dan nog resteert is of er al concrete veranderingen zijn ontstaan in de collectie kerkgebouwen, mede als gevolg van kerkvisietrajecten. Hiervan zijn geen voorbeelden gevonden, maar wel voorbeelden van processen die in gang zijn gezet en *uiteindelijk* kunnen resulteren in veranderingen in de collectie kerkgebouwen.

Kerkvisietrajecten bieden een goed startpunt om vanuit een gezamenlijke opgave te werken aan een toekomstbestendige collectie kerkgebouwen. De trajecten bieden een waardevolle basis voor verdere acties en het versterken van de relatie tussen kerkgemeenschappen en gemeenten. Daarin is het proces belangrijker dan het eindproduct (de kerkvisie). Het succes van kerkvisietrajecten op de langere termijn zal voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van de acties die volgen op het ontwikkelen van een kerkvisie. Vooralsnog blijkt dat de stap van visie naar actie veelal achterwege blijft. De aanbevelingen aan het eind van dit rapport kunnen helpen om verdere stappen richting de beoogde impact van het instrument kerkvisie te zetten.

6. Aanbevelingen voor meer impact

Aanbevelingen

Dit onderzoek leidt tot diverse aanbevelingen die hieronder zijn samengevat. De insteek van deze aanbevelingen is dat ze kunnen helpen om de impact van kerkenvisies te vergroten, met als uiteindelijk doel een toekomstbestendige collectie kerkgebouwen.

Aanbevelingen aan gemeenten met betrekking tot het proces van kerkenvisie:

- **Schakel voor het ontwikkelen van een kerkenvisie een externe partij in en voer het traject samen met hen uit.** Besteed het niet volledig uit. In het onderzoek zien we terug dat op deze manier zowel de structuur en kennis (betrokkenheid externe partij) als de verbindende werking tussen kerkgemeenschappen en de gemeente (betrokkenheid gemeente) worden gewaarborgd.
- **Wees als gemeente zichtbaar betrokken in een kerkenvisietraject (en laat je gezicht dus regelmatig zien).** Hoe beter de gemeente vertegenwoordigd is in het traject, hoe meer dit bijdraagt aan het vertrouwen en de verbinding die kerkgemeenschappen ervaren met de gemeente. Aangezien betrokkenen dit als het belangrijkste effect van kerkenvisie omschreven, is dit het waard om hierin extra in te investeren.
- **Sluit het kerkenvisietraject duidelijk af met een bijeenkomst (of een ander ‘ritueel’) met alle betrokkenen waar de visie (indien deze is opgesteld) wordt gepresenteerd.** Dit is een springplank om verder aan de slag te gaan met de uitkomsten van kerkenvisie en momentum te creëren achter de oplossingen. Uit het onderzoek blijkt dat het ontbreken van en duidelijk eindpunt regelmatig zorgt voor een proces dat langzaam uitdooft en geen vervolg krijgt.
- **Indien er geen capaciteit is om de toekomstige aanbevelingen uit de kerkenvisie uit te voeren, dan kan het beter zijn om het geld niet aan een kerkenvisie traject te besteden, maar aan praktische ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld duurzaamheidsscans of waardebeoordelingen.** Denk hierbij goed na over de mogelijkheden voor borging die je als gemeente hebt, ook over de mate waarin de borging afhankelijk is van één persoon.

Aanbevelingen aan gemeenten met betrekking tot de borging van kerkenvisie:

- **Het kerkenvisietraject moet worden beschouwd als het begin van een diepere verbinding met kerken, waarbij vervolgstappen essentieel zijn voor verdere ontwikkeling.** Die vervolgstappen ontbreken nu veelal of zijn niet concreet genoeg. Door kerkenvisie worden kerkgemeenschappen geactiveerd en de relatie met de gemeente aangehaald. Als hier geen vervolg aan wordt gegeven, verdwijnen deze effecten weer.
- **Plan (minimaal) tweejaarlijkse contactmomenten in met kerkgemeenschappen** om het contact te onderhouden, nieuwe inzichten te delen en relevante ontwikkelingen te bespreken. Deze contactmomenten zijn ook van belang om de onderlinge relatie warm te houden, zeker in het geval van personele wisselingen.
- **Organiseer inhoudelijke sessies over thema’s die kerkgemeenschappen naar voren brengen.** Tijdens kerkenvisie hebben gemeenten vaak een situatieschets gemaakt. Om kerkgemeenschappen praktisch te ondersteunen hebben ze kennis nodig over mogelijkheden die ze hebben. Vaak hebben kerkgemeenschappen na afloop van kerkenvisie allerlei ideeën om verder uit te diepen, maar tegelijkertijd ook veel vragen. Via kennissessies kan de gemeente kerkgemeenschappen beter informeren en met elkaar in contact brengen. Ze kan deze sessies zelf organiseren of een externe partij erbij betrekken.
- **Maak middelen vrij voor vervolgonderzoek een monitoring.** De meeste kerkenvisies zijn nog niet zo praktisch dat kerkgemeenschappen er direct mee aan de slag kunnen. Hiervoor is vervolgonderzoek vereist. Voorbeelden van vervolgonderzoek zijn duurzaamheidsscans en waardebeoordelingen. Subsidies kunnen ook vormvrij zijn, zolang kerkgemeenschappen onderzoek laten verrichten naar thema’s uit de kerkenvisie.
- **Haak meerdere gemeentelijke domeinen aan tijdens het kerkenvisietraject en blijf hiermee in contact over religieus erfgoed.** Een manier om dit te doen is door een vast overlegmoment in te plannen. Als betrokkenheid niet wordt gefaciliteerd, zakt deze snel weg na het doorlopen van het kerkenvisietraject.

Aanbevelingen

Aanbevelingen aan de provincie en het Rijk:

- **Publiceer een begeleidingsdocument met richtlijnen voor gemeenten rondom het proces en op te leveren kerkenvisie.** De documenten 'Bouwstenen van een Kerkenvisie' (2019) en 'Kerkenvisies: van visie naar uitvoering' (2021) zijn een mooi begin. Een toevoeging hieraan kan de opgedane kennis uit de rapport samenvatten en de mogelijke elementen in het proces en de uiteindelijke visie overzichtelijk weergeven. Zo weten gemeenten beter waar ze uit kunnen kiezen en wat belangrijke werkzame mechanismen zijn om rekening mee te houden.
- **Optimaliseer de landelijke informatiepagina op www.toekomstreligieuserfgoed.nl om kerkgemeenschappen en gemeenten gericht te ondersteunen bij het behoud van kerkgebouwen.** Vereenvoudig de navigatie door duidelijke secties te creëren voor kerkgemeenschappen en gemeenten, waar zij gemakkelijk toegang hebben tot relevante informatie over subsidies en ondersteuningsmogelijkheden. Voeg prominente knoppen toe voor kerken en gemeenten, met de mogelijkheid om direct hulpvragen in te dienen. Implementeer een zoekfunctie die gebruikers in staat stelt om op basis van hun specifieke doelgroep en problematiek gerichte informatie te vinden. Laat de wegwijzer voor subsidiemogelijkheden van de gemeente Enschede dienen als inspiratie voor deze verbeteringen.
- **Overweeg het uitvoeren van een tweede kerkenvisietraject over enkele jaren.** De gemeente Deventer heeft reeds in 2013 een visie opgesteld en heeft nu een tweede kerkenvisietraject voltooid. Hierin hebben zij de visie verder verfijnd en zijn ze overgegaan tot het concreet uitwerken van thema's in groepen van belanghebbenden. Dit illustreert dat een tweede traject kan leiden tot substantiële vooruitgang, die verder gaat dan de meeste eerste trajecten die vaak beperkt blijven tot inventarisatie en weinig vervolgcacties omvatten. Zorg ervoor dat 'best practices' over de vertaalslag van visie naar actie goed zijn gebundeld en beschikbaar zijn, zodat deze als inspiratie kunnen dienen en de efficiëntie en effectiviteit van een volgende stap daarmee kunnen bevorderen.
- **Ga in gesprek met gemeenten die geen subsidieaanvraag voor kerkenvisie hebben gedaan of nog niet een kerkenvisie hebben opgeleverd.** Gesprekken met deze gemeenten leveren belangrijke inzichten over mogelijke drempels en knelpunten die gemeenten ervaren. Op deze manier kan de provincie en het Rijk gerichte ondersteuningsmaatregelen ontwikkelen om hun betrokkenheid te stimuleren.
- **Onderzoek het effect van de kerkenvisies verder in de toekomst.** Nu zijn veel trajecten pas net afgerond en hebben gemeenten nog weinig tijd gehad om actie te ondernemen op de aanbevelingen. Dit onderzoek heeft effecten op de korte termijn onderzocht, maar nog niet kunnen analyseren hoe het beleid verandert. Specifiek kan toekomstig onderzoek zich richten op de opvolging van de aanbevelingen uit kerkenvisie door gemeenten. Een eerste stap op korte termijn kan zijn om bijvoorbeeld provinciaal een monitoringssysteem in te richten waarin opvolging van de belangrijkste intenties die in kerkenvisies worden genoemd worden gemonitord.

Extra aanbevelingen van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel

- **Laat de kerkenvisie als eindproduct vaststellen door middel van een college- of raadsbesluit.** Of bied het ter kennisgeving aan de gemeenteraad aan. Het is van cruciaal belang om het politieke belang van de kerkenvisie in een gemeente te erkennen. Bestuurlijk draagvlak helpt bij de verdere implementatie van de uitkomsten van het kerkenvisietraject.
- **Houd bij implementatie van de kerkenvisie of het vervolg van een kerkenvisietraject aandacht voor de dialoog met een brede afspiegeling van de samenleving.** Uit het analyseren van de kerkenvisietrajecten in Overijssel bleek dat slechts enkele gemeenten in meer of mindere mate actief andere belanghebbenden hebben betrokken dan de kerkgemeenschappen bij het proces. Het integrale gesprek met *alle* betrokken partijen verdient in een vervolgstadium van de kerkenvisie meer aandacht.

7. Bijlagen

Bijlage 1 | Onderzoeksvragen

Hoofdvraag: “Wat is de impact van het gebruik van het instrument Kerkenvisie in de 22 Overijsselse gemeenten

1. In welk stadium bevinden de kerkenvisies zich en wat is hun globale inhoud?

- a) In welk stadium bevinden de kerkenvisies zich? (wellicht is het goed hiervoor een schaal te ontwikkelen van beginstadium tot afgerond)
- b) Welke eerste uitkomsten en ambities zijn in de reeds gepubliceerde kerkenvisies beschreven? Ingedeeld naar gebouwgerichte ambities, gebruiksgerichte ambities, ruimtelijke ambities en sociaal-maatschappelijke ambities

2. Wat is er veranderd in de collectie religieus erfgoed?

- a) Wat zijn veranderingen in het aantal en het hoofdgebruik van het religieus erfgoed en interieur?
- b) Wat zijn de veranderingen in het nevengebruik of multifunctioneel gebruik van religieuserfgoed?
- c) Wat zijn de veranderingen in de fysieke verschijningsvorm en de directe omgeving van het religieus erfgoed, zowel exterieur als interieur, groen/tuin/begraafplaats of maatregelen voor verduurzaming?
- d) Zijn de trends in veranderingen (zoals benoemd in vragen 2.a, b en c) veranderd door het gebruik van kerkenvisies? Welke andere factoren spelen mee?

3. Wat zijn de effecten van de dialogen die door kerkenvisies op gang zijn gebracht?

- a) Op welke manier is participatie vormgegeven en welke overlegstructuren (of momenten) zijn geïnitieerd of uitgebreid, en met welke partners (overheid (diverse beleidsdomeinen), kerken, maatschappelijke partners)?
- b) En met welke mate van duurzaamheid?
- c) Wat is de perceptie van betrokken actoren van de sociale effecten van het proces van de kerkenvisie? Dit gaat om alle mogelijke effecten, maar specifiek ook om de volgende beoogde effecten: 1) ervaren verbinding tussen actoren, 2) gedeeld eigenaarschap van de problematiek, 3) andere vormen van samenwerking, voor andere doeleinden, ongewenste effecten.
- d) Wat is de invloed van verschillende manieren van aanpak op de effecten?
- e) Wat is de mate van bekendheid van de opgeleverde kerkenvisie?

4. Heeft het gebruik van kerkenvisies ook bredere aandacht voor religieus erfgoed, andere typenerfgoed gegenereerd?

- I. Overheden (gemeenten, provincie)
 - a) Is er een verankering van de omgang met religieus erfgoed geweest in beleid in de volgende beleidsinstrumenten:
 - i. Juridische beleidsinstrumenten (b.v. omgevingsplan)
 - ii. Financiële beleidsinstrumenten (b.v. subsidieregeling)
 - iii. Faciliterende beleidsinstrumenten (b.v. kerkenloket of netwerk)
 - iv. Communicatie beleidsinstrumenten (b.v. brochure over verduurzaming)
 - b) Heeft het uitvoeren van een kerkenvisie gefunctioneerd als een trigger voor andere activiteiten, processen, of aandacht voor of omgang met erfgoed in het algemeen?
 - c) Is Integratie ontstaan over religieus erfgoed tussen verschillende beleidsdomeinen?
 - d) In hoeverre zijn bovengenoemde effecten te verklaren vanuit de manier waarop het proces is vormgegeven?
- II. Bewoners / maatschappelijke partners:
 - e) Heeft het uitvoeren van een kerkenvisie gefunctioneerd als een trigger voor andere initiatieven van onderop of beeldvorming m.b.t. erfgoed?

Bijlage 2 | Onderdelen traject kerkenvisie per gemeente

Onderdelen kerkenvisietraject	Aantal van 19 trajecten	Gemeenten	Bijzonderheden
Startbijeenkomst intern (met andere domeinen)	4	Expliciet vermeld: Borne, Enschede, Haaksbergen, Hof van Twente	
Schriftelijke vragenlijst	4	Almelo, Enschede, Hardenberg, Kampen	
Eén-op-één gesprekken	9	Borne, Deventer, Haaksbergen, Hof van Twente, Olst-Wijhe, Raalte, Wierden, Zwartewaterland, Zwolle	Soms noodgedwongen door corona
Gezamenlijke startbijeenkomst geloofsgemeenschappen	12	Borne, Dalfsen, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hellendoorn, Hof van Twente, Kampen, Losser, Olst-Wijhe, Rijssen-Holtén, Zwolle	Fysiek of digitaal
Gezamenlijke eindbijeenkomst	?	?	
Financiële en/of praktische ondersteuning	4	Olst-Wijhe, Hellendoorn, Raalte, Rijssen-Holtén	
Praktische sessie (werkplaats of themabijeenkomst)	9	Almelo, Borne, Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Rijssen-Holtén, Wierden	7x werkplaats, 2x kennissessie
Factsheets per kerk	9	Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Losser, Olst-Wijhe, Wierden, Zwartewaterland, Zwolle	
Cultuurhistorisch onderzoek	2	Deventer (fase 1) en Enschede	
Beschrijving religieuze geschiedenis gemeente	9	Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Kampen, Losser, Zwartewaterland, Zwolle	
Stakeholdersanalyse	1	Losser	
Situatieschets + analyse	13	Almelo, Borne, Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Kampen, Losser, Olst-Wijhe, Raalte, Wierden, Zwolle	
Conclusies zijn aanbevelingen aan gemeente	11	Almelo, Borne, Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hardenberg, Hof van Twente, Kampen, Losser, Wierden, Zwartewaterland	
Plan van aanpak, concrete uitvoeringsagenda	3	Deventer (fase 1), Enschede (zijn meer kansen), Olst-Wijhe, Zwolle	

Bijlage 3 | Interpretatie vragenlijstresultaten

In het onderzoek hebben we een enquête afgenomen voorafgaand aan de interviews. 21 van de 25 geïnterviewden hebben deze ingevuld. In deze paragraaf duiden we de resultaten op de volgende pagina.

Hier zijn de gemiddelde scores weergegeven voor zowel de betrokkenen vanuit de gemeente (blauw) als daarbuiten (geel). Opvallend is dat de gemeente bij vrijwel alle vragen gemiddeld positiever antwoordt.

De gele balkjes geven de spreiding van de antwoorden aan en markeren de grens waar minstens 2 antwoorden voor zijn gegeven door alle deelnemers (combinatie gemeente en overige betrokkenen).

Dus voor de verbinding tussen betrokkenen partijen (onderdeel 1) hebben ten minste 2 deelnemers “oneens” geantwoord. Gezien het gemiddelde dicht tegen “eens” aan ligt, en minder dan twee mensen “zeer eens” hebben geantwoord, betekent dit dat het overgrote deel van de betrokkenen “eens” hebben geantwoord.

Voor vrijwel alle onderdelen ligt de spreiding tussen “oneens” en “eens”, wat betekent dat er minder dan twee mensen per vraag “zeer oneens” of “zeer eens” hebben geantwoord: verreweg de meeste antwoorden tussen ‘oneens’ en ‘eens’ in liggen. Wetend dat het gemiddelde van de meeste vragen tussen neutraal en eens in ligt, betekend dat, dat de meest voorkomende antwoorden ‘neutraal’ en ‘eens’ zijn.

Samenvattend zijn betrokkenen enigszins positief zijn over de benoemde onderwerpen. Behalve voor de omgang met religieus erfgoed.

Bijlage 4 | Vragenlijstresultaten

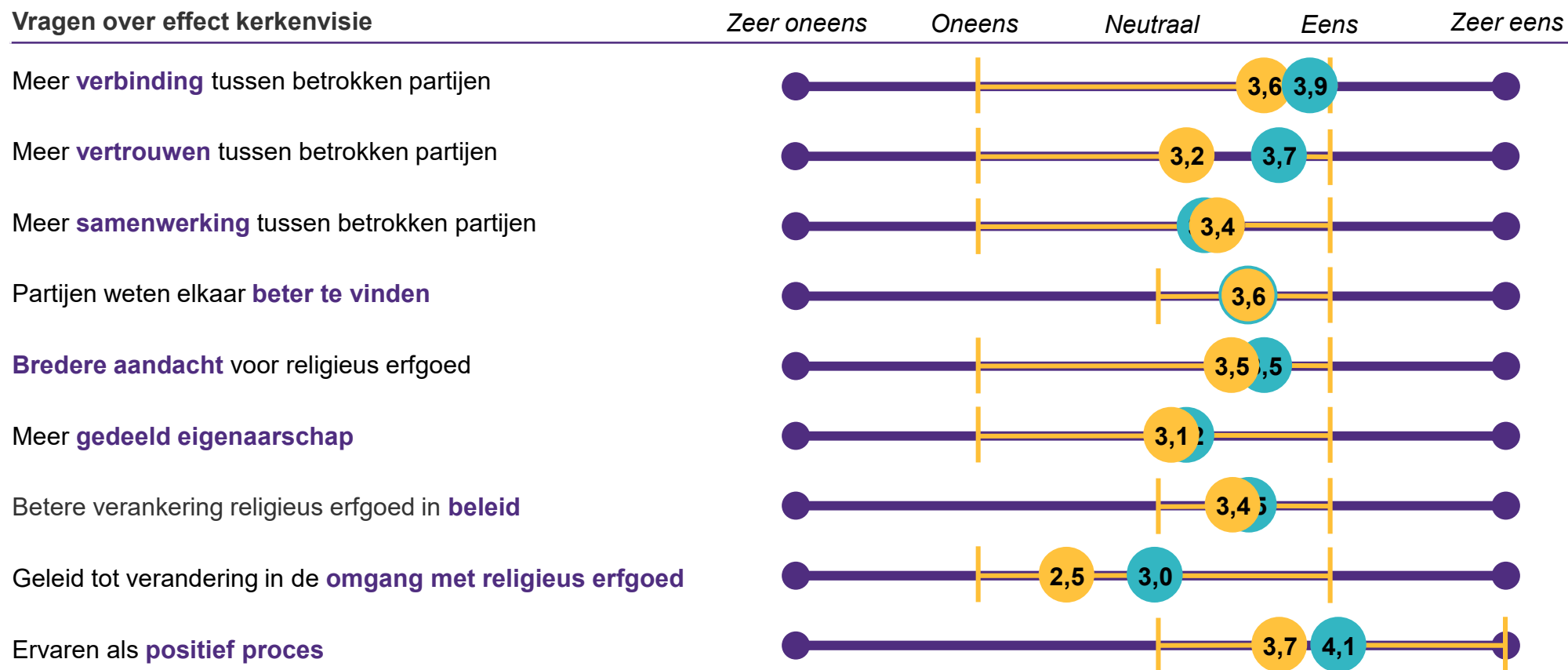
Resultaten enquête betrokkenen interviews (gemeenten en kerken), n=21

3,9 Betrokken partijen
(n = 13)

3,6 Gemeenten
(n = 8)

Uiterste
waarde met >1
antwoord

Vragen over effect kerkenvisie

Bijlage 5 | Bronvermelding beeldgebruik

- Pagina 1: **Hervormde kerk Dalfsen**: Foto van Kris Roderburg, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 526.185
- Pagina 2: **Hervormde kerk Wilsum**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: D-06043
- Pagina 3: **Hervormde kerk – Grote Kerk Almelo**: Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 295.888
- Pagina 7: **Hervormde kerk Wilsum**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: D-07035
- Pagina 9: **Voormalige Kerk van O.L. Vrouw Deventer**: Foto van G. Barbiers, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 500.459
- Pagina 11: **Hervormde kerk, Vredeskerk Enschede**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 406.195
- Pagina 12: **Hervormde kerk, Nicolaaskerk Wesepe**: Foto van G. Barbiers, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 501.008
- Pagina 18: **St Jozef Enschede**: Foto van IJ.Th. (IJsbrand) Heins, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 342.571
- Pagina 20: **Hervormde Kerk, Bovenkerk of Sint-Nicolaas Kampen**: Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 413.034
- Pagina 21: **Hervormde Kerk, Grote of Sint Lebuinuskerk Deventer**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: D-0278
- Pagina 28: **Bethlehemkerk Zwolle**: Foto van J.P. de Koning, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 331.898
- Pagina 31: **Gereformeerde Kerk Ommen**: Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 329.839
- Pagina 32: **Rooms Katholieke Kerk - Maria Geboorte Kerk Losser**: Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 296.799
- Pagina 33: **Nicolaas of Grote Kerk Vollenhove**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 17.140
- Pagina 35: **Hervormde kerk, Nicolaaskerk Wesepe**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: D-07032
- Pagina 38: **Hervormde Kerk, Schildkerk of Grote Kerk Rijssen**: Foto van A.J. van der Wal, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: D-04040
- Pagina 41: **Heilige Kruisverheffing - Driebeukige hallenkerk Raalte**: Fotograaf onbekend, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer: 412.501

